ہائی اسکول اگزامنیشن کورس فارسی

بابتہ سنہ ۱۹۲۸ع

مجوزہ

ہائی اسکول و انٹرمیڈیٹ اگزامنیشن بورڈ

ممالک متحدہ الہ آباد

پبلشر

ماڈرن پبلشنگ کنسرن الہ آباد

پرنٹر منشی حامد حسین یونانی دواخانہ پریس الہ آباد

بار اول ۱۰۰۰

قیمت مجلد [illegible]

گلستانِ سعدی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

در سببِ تالیفِ کتاب گوید

شبے در ایّام گذشتہ تأمّل میکردم . و بر عمر تلف کردہ تأسّف میخوردم و سنگلاخۂ دل را با لماسِ آب دیدہ می سفتم و این ابیات مناسب حالِ خود می گفتم ۔ مثنوی

ہر دم از عمر می رود نفسے	چون نگہ می کنم نماند بسے
اے کہ پنجاہ رفت در خوابی	مگر این پنج روز دریابی
خجل آنکس کہ رفت و کار نہ ساخت	کوس رحلت زدند و بار نساخت
خواب نوشین بامداد رحیل	باز دارد پیادہ را از سبیل

هر که آمد عمارتی نو ساخت — رفت و منزل بدیگری پرداخت
وان دگر پخت همچنین هوسی — وین عمارت بسر نبرد کسی
یار ناپایدار دوست مدار! — دوستی را نشاید این غدار
مایهٔ عیش آدمی شکم است — تا بتدریج می رود چه غم است
گر به بندد چنانکه نگشاید — گو دل از عمر برکند شاید
ور گشاید چنانکه نتوان بست — گو بشو از حیات دنیا دست
چار طبع مخالف و سرکش — چند روزی بوند باهم خوش
گر یکی زین چهار شد غالب — جان شیرین برآید از قالب
لاجرم مرد عارف کامل — ننهد بر حیات دنیا دل
نیک و بد چون همی بباید مرد — خنک آنکس که گوی نیکی برد
برگ عیشی بگور خویش فرست! — کس نیارد ز پس تو پیش فرست
عمر برفست و آفتاب تموز — اندکی ماند خواجه غره هنوز!
ای تهیدست رفته در بازار — ترسمت بازناوری دستار
هر که مزروع خود خورد بخوید — وقت خرمنش خوشه باید چید
پند سعدی بگوش دل بشنو — ره چنین است مرد باش و برو

بعد از تأمل این معنی مصلحت چنان دیدم که در نشیمن نشینم و دامن از صحبت فراهم چینم و دفتر از گفتهای پریشان بشویم و من بعد پریشان نگویم.

بیت

زبان بریده بکنجے نشستہ صمٌّ بکمٌ ۔ بہ از کسے کہ نباشد زبانش اندر حکم

تا یکے از دوستان کہ در کجاوہ ہمنشین من بودے۔ و در حجرہ ہم جلیس برسم قدیم از در درآمد۔ چندانکہ نشاطِ ملاعبت کرد۔ و بساطِ مداعبت گسترد جوابش نگفتم و سر از زانوے تعبد برنگرفتم۔ رنجیدہ بمن نگہ کرد۔ و گفت۔

قطعہ

کنونت کہ امکان گفتار ہست ۔ بگواے برادر بلطف و خوشی

کہ فردا چو پیکِ اجل دررسد ۔ بحکم ضرورت زبان درکشی

یکے از متعلقان بنش برحسب این واقعہ مطلع گردانید کہ فلان عزم کردہ است و نیّت جزم آوردہ کہ بقیّت عمر در دنیا معتکف نشیند۔ و خاموشی گزیند۔ تو نیز اگر توانی سرِ خویش گیر و راہِ مجانبت درپیش آر۔ گفتا بعزت عظیم و صحبت قدیم کہ دم برنیارم۔ و قدم برندارم مگر آنگہ کہ سخن گفتہ شود بر عادت مالوف و طریق معروف۔ کہ آزردن دل دوستان جہل ہست و کفارت یمین سہل۔ و خلاف راہِ صوابست و عکس راے اولی الالباب۔ کہ ذوالفقار علی در نیام و زبانِ سعدی در کام

قطعات

زبان در دہانِ خردمند چیست ۔ کلید درِ گنج صاحب ہنر

چو در بستہ باشد چہ داند کسے ۔ کہ جوہر فروش ہست یا پیلہ ور

اگرچه پیش خردمند خامشی ادب است | بوقت مصلحت آن به که در سخن کوشی
دو چیز طیرهٔ عقلست. دم فرو بستن | بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

فی الجمله زبان از مکالمهٔ او در کشیدن قوّت نداشتم. و روے از محادثهٔ او گردانیدن مروّت ندانستم که یار موافق بود. و محبّ صادق. بیت

چو جنگ آوری با کسے در ستیز | که از وے گزیرت بود یا گریز

بحکم ضرورت سخن گفتیم و تفرّج کنان بیرون رفتیم در فصل ربیعی که آثار صولت برد آرمیده بود و اوان دولت ورد رسیده. قطعه

اوّل اردی بهشت. ماه جلالی | بلبل گوینده بر منابر قضبان
بر گل سرخ از نم افتاده لآلی | همچو عرق بر عذار شاهد غضبان

شب را به بوستان با یکے از دوستان اتّفاق مبیت افتاد موضع خوش و خرّم و درختان دلکش و درهم گوئی خردهٔ مینا بر خاکش ریخته است و عقد ثریّا از تاکش در آویخته. قطعه

روضة ماء نهرها سلسال | دوحة سجع طیرها موزون
آن پر از لاله هاے رنگارنگ | وین پر از میوه هاے گوناگون
باد در سایهٔ درختانش | گسترانیده فرش بوقلمون

ح اسکے بعد بعض نسخوں میں یہ شعر ہے - پیراہن سبز بر درختان - چون جامه عید نیکبختان -
ع یعنی باغیست که آب نهرا و صاف و شیرین است و درختے دران باغ که آواز مرغان درست و سنجیده است

بامدادان کہ خاطر باز آمدن بر رائے نشستن غالب آمد۔ دیدمش دامنے پُر از گل و ریحان و سنبل و ضیمران فراہم آوردہ۔ و آہنگ رجوع کردہ گفتم۔ گلِ بوستان را چنانکہ دانی بقائے۔ و عہد گلستان را وفائے نباشد حکما گفتہ اند۔ ہرچہ دیر نپاید دوستی را نشاید۔ گفتا طریق چیست؟ گفتم برائے نزہتِ ناظران و فسحتِ حاضران کتاب گلستان تصنیف توانم کردن کہ بادِ خزان را بر اوراقِ او دستِ تطاول نباشد۔ و گردشِ زمان عیش ربیعش بطیش خریف مبدل نکند۔

مثنوی

بچہ کار آیدت ز گل طبقے ؟ از گلستان من ببر ورقے

گل ہمین پنج روز و شش باشد وین گلستان ہمیشہ خوش باشد

حالے کہ من این بگفتم دامن گل بریخت۔ و در دامنم آویخت کہ الکریم اِذا وَعَدَ وفٰی فصلے دو ہمان روز اتفاقِ بیاض افتاد در حُسنِ معاشرت و آداب محاورت در لباسے کہ متکلمان را بکار آید۔ و مترسلان را بلاغت بیفزاید۔ فی الجملہ ہنوز از گل بوستان بقیتے ماندہ بود کہ کتاب گلستان تمام شد واللّٰہ اَعلَمُ وَاَحکَمُ بالصواب

عہ بزرگ و سخی ہر گاہ وعدہ کرد بجا آوردہ ۱۲

باب اوّل در سیرت بادشاہان

حکایت ۱ - بادشاہے را شنیدم بکشتن اسیرے اشارت کرد بیچارہ درحالت نومیدی بزبانے کہ داشت ملک را دشنام دادن گرفت و سقط گفتن کہ گفتہ اند ۔ ہر کہ دست از جان بشوید ۔ ہر چہ در دل دارد بگوید۔

بیت

وقت ضرورت چو نماند گریز   دست بگیرد سرِ شمشیرِ تیز

شعر

اِذَا یَئِسَ الْاِنسانُ طَالَ لِسَانُہٗ   کَسِنَّوْرٍ مَغْلُوْبٍ یَصُوْلُ عَلَی الْکَلْبِ

ملک پرسید کہ چہ میگوید ۔ یکے از وزراے نیک محضر گفت ۔ اے خداوند میگوید کہ وَالْکَاظِمِیْنَ الْغَیْظَ وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ ۔ وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِیْنَ

ملک را بروے رحمت آمد و از سرِ خونِ او درگذشت ۔ وزیرِ دیگر کہ ضدِّ او بود ۔ گفت ابناے جنس ما را نشاید در حضرت بادشاہان جز براستی سخن گفتن ۔ این ملک را دشنام داد ۔ و ناسزا گفت ۔ ملک روی ازین سخن درہم کشید و گفت مرا آن دروغ وے پسندیدہ تر آمد ۔ ازین راست کہ تو گفتی کہ آن را روے در مصلحت بود ۔ و این را بنا بر خبثے و خیانت

عہ ہر گاہ نا امید میشود انسان دراز میشود زبان او چون گربہ عاجز کہ حملہ میکند بر سگ ۱۲

عہ فروخورندگان خشم و عفو کنندگان تقصیر از مردمان و خدا دوست میدارد نکوئی کنندگان را ۱۲

وخردمندان گفته اند. دروغ مصلحت آمیز به از راستی فتنه انگیز. بیت

هر که شاه آن کند که او گوید　　حیف باشد که جز نکو گوید

این لطیفه بر طاقِ ایوانِ فریدون نوشته بود. مثنوی

جهان اے برادر نماند بکس　　دل اندر جهان آفرین بند و بس

مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت　　که بسیار کس چون تو پرورد و کشت

چو آهنگ رفتن کند جانِ پاک　　چه بر تخت مردن چه بر روئے خاک

حکایت ۲- یکے از ملوکِ خراسان سلطان محمود سبکتگین را بخواب دید بعد از وفات او بصد سال. که جمله وجود او ریخته بود و خاک شده. مگر چشمانش که همچنان در چشمخانه همی گردیدند و نظر میکردند. سائر حکما از تاویل آن خواب عاجز ماندند مگر درویشے. که بجا آورد و گفت. هنوز چشمش نگران است که ملکش با دگران است. نظم

بس نامور بزیر زمین دفن کرده اند　　کز هستیش بروئے زمین یک نشان نماند

آن پیر لاشه را که سپردند زیرِ خاک　　خاکش چنان بخورد کزو استخوان نماند

زنده ست نام فرخ نوشیروان بعدل　　گرچه بسے گذشت که نوشیروان نماند

خیرے کن اے فلان و غنیمت شمار عمر　　زان پیشتر که بانگ برآید فلان نماند

حکایت ۳- ملک زاده را شنیدم که کوتاه بود و حقیر و دیگر برادرانش بلند و بالا و خوبرو. بارے ملک بکراهیت و استحقار دروے نظر کرد.

پسر بفراست و استبصار دریافت و گفت اے پدر کوتاہ خردمند بہ از نادان بلند ہرچہ بقامت کہتر بقیمت بہتر کہ الشاۃ نظیفۃ والفیل جیفۃ شعر

اَقَلُّ جِبَالِ الْاَرْضِ طُوْرٌ وَّ اِنَّہٗ　　لَاَعْظَمُ عِنْدَ اللّٰہِ قَدْرًا وَّ مَنْزِلًا

قطعہ

آن شنیدی کہ لاغر دانا　　گفت روزے باَبلہے فربہ

اسپ تازی اگر ضعیف بود　　ہمچنان از طویلۂ خر بہ

پدر بخندید و ارکان دولت بہ پسندیدند و برادران بجان برنجیدند قطعہ

تا مرد سخن نہ گفتہ باشد　　عیب و ہنرش نہفتہ باشد

ہر بیشہ گمان مبر کہ خالی است　　شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

شنیدم کہ ملک را دران مدت دشمنے صعب روے نمود چون لشکر از ہر دو طرف روے درہم آوردند۔ و قصد مبارزت کردند۔ اول کسیکہ اسپ درمیدان جہانید آن پسر بود و میگفت۔ نظم

آن نہ من باشم کہ روز جنگ بینی پشت من

این منم کاندر میان خاک و خون بینی سرے

ع گوسپند پاک است یعنی حلال و پیل ناپاک ۱۲ ع کوچک ترین کوہہاے زمین طور است و تحقیق او ہر آئینہ بزرگ ست پیش خدا از روے منزلت و مرتبہ ۱۲

آنکہ جنگ آرد بخونِ خویش بازی می کند
روز میدان آنکہ بگریزد۔ بخونِ لشکرے۔

این بگفت و بر سپاہِ دشمن زد۔ و تنے چند از مردانِ کارے بینداخت۔
چون پیش پدر باز آمد۔ زمین خدمت بوسید و گفت۔ قطعہ

اے کہ شخصے منت حقیر نمود تا درشتی ہنر نہ پنداری۔
اسپ لاغر میان بکار آید روز میدان نہ گاوِ پرواری

آوردہ اند کہ سپاہِ دشمن بقیاس بود۔ و اینان اندک۔ جماعتے آہنگ
گریز کردند پسر نعرہ بزد و گفت۔ اے مردان بکوشید۔ تا جامۂ زنان
نپوشید۔ سواران را بگفتنِ او تہور زیادہ گشت و بیکبار حملہ آوردند۔
شنیدم کہ ہم دران روز بر دشمن ظفر یافتند۔ ملک سر و چشمش بوسید۔
و در کنار گرفت۔ و ہر روز نظر بیش میکرد تا ولی عہد خویش گردانید۔
برادرانش حسد بردند۔ و زہر در طعامش کردند۔ خواہرش از غرفہ بدید۔
و دریچہ برہم زد۔ پسر بفراست دریافت۔ و دست از طعام باز کشید و گفت
محال است کہ ہنرمندان بمیرند و بے ہنران جاے ایشان گیرند بیت

کس نیاید بزیرِ سایۂ بوم ور ہما از جہان شود معدوم

پدر را ازین حال آگہی دادند۔ برادرانش را بخواند و گوشمال بواجب داد۔
پس ہر یکے را از اطرافِ بلاد حصۂ معین کرد تا فتنہ بنشست و نزاع برخاست

کہ گفته اند ده درویش در گلیمی بخسپند. و دو بادشاه در اقلیمی نگنجند. قطعه

نیم نانی گر خورد مرد خدای　　بذل درویشان کند نیمی دگر
هفت اقلیم ار بگیرد بادشاه　　همچنان در بند اقلیمی دگر

حکایت سوم - طائفه دزدان عرب بر سر کوهی نشسته بودند. و منفذ کاروان بسته. رعیت بلدان از مکاید ایشان مرعوب و لشکر سلطان مغلوب بحکم آنکه ملاذی منیع از قلهٔ کوهی گرفته بودند و ملجا و ماوای خود کرده مدبران ممالک آن طرف در دفع مضرت ایشان مشورت کردند که اگر این طائفه همبرین نسق روزگاری مداومت نمایند. مقاومت ممتنع گردد.

مثنوی

درختی که اکنون گرفتست پای　　بنیروی شخصی برآید زجای
وگر همچنان روزگاری هلی　　بگردونش از بیخ بر نگسلی.
سر چشمه شاید گرفتن به بیل　　چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

سخن برین مقرر شد که یکی را بتجسس ایشان برگماشتند و فرصت نگاه میداشتند تا وقتیکه بر سر قومی رانده بود و بقعه خالی مانده تنی چند مردان واقعه دیده جنگ آزموده را بفرستادند تا در شعب جبل پنهان شدند. شبانگاهی که دزدان باز آمدند سفر کرده و غارت آورده سلاح از تن بگشادند و رخت غنیمت بنهادند نخستین دشمنی که بر سر ایشان

تاخفت آورده خواب بود چندانکه پاسے از شب بگذشت - بیت

قرص خورشید در سیاہی شد　　یونس اندر دہان ماہی شد

مردان دلاور از کمینگاه بدر جستند و دست یگان یگان بر کتف بستند و بامدادان همه را بدرگاه ملک حاضر آوردند - ملک همگنان را اشارت بکشتن فرمود - اتفاقاً دران میان جوانے بود کہ میوۂ عنفوان شبابش نورسیده - وسبزۂ گلستان عذارش نودمیده یکے از وزرا پایۂ تخت ملک را بوسه داد و روے شفاعت بر زمین نهاد - وگفت این پسر هنوز از باغ زندگانی بر نخورده است - واز ریعان جوانی تمتع نیافتہ توقع بکرم واخلاق خداوندی آن است کہ بہ بخشیدن خون او بر بنده منت نهد - ملک روے ازین سخن درهم کشید و موافق راے بلندش نیامد وگفت - بیت

پرتو نیکان نگیرد هر کہ بنیادش بد است　　تربیت نااهل را چون گردگان برگنبد است

نسل فساد اینان منقطع کردن اولیٰ تر است و بیخ تبار ایشان برآوردن عین مصلحت کہ آتش نشاندن و اخگر گذاشتن - وافعی کشتن و بچه نگاهداشتن کار خردمندان نیست - قطعہ

ابر اگر آب زندگی بارد　　هرگز از شاخ بید بر نخوری

با فرومایہ روزگار مبر　　کز نے بوریا شکر نخوری

وزیر چون این سخن بشنید طوعاً و کرہاً بہ پسندید۔ و بر حسن رای ملک آفرین کرد۔ و گفت آنچہ خداوند۔ دام ملکہ! فرمود عین صواب است۔ و سند بے جواب۔ ولیکن۔ حقیقت آن است کہ اگر در سلک بدان تربیت یافتے طینت ایشان گرفتے و یکے از ایشان شدے۔ اَمّا بندہ امید وار است کہ بصحبت صالحان تربیت پذیرد و خوے خردمندان گیرد کہ ہنوز طفل ہست و سیرت بغی و عناد آن گروہ در نہاد او متمکن نشدہ و در حدیث است مَا مِنْ مَوْلُوْدٍ اِلَّا وَ قَدْ یُوْلَدُ عَلَی الْفِطْرَۃِ فَاَبَوَاہُ یُہَوِّدَانِہٖ وَ یُنَصِّرَانِہٖ وَ یُمَجِّسَانِہٖ۔ قطعہ

پسر نوح با بدان بنشست خاندانِ نبوتش گم شد
سگِ اصحابِ کہف روزے چند پئے نیکان گرفت مردم شد

این بگفت و طائفہ از ندماے ملک باوے بشفاعت یار شدند تا ملک از سر خون او در گذشت و گفت بخشیدم۔ اگرچہ مصلحت ندیدم۔ رباعی

دانی کہ چہ گفت زال با رستم گرد؟ دشمن نتوان حقیر و بیچارہ شمرد
دیدیم بسے آب ز سر چشمہ خورد چون بیشتر آمد شتر و بار ببرد

فی الجملہ پسر را بناز و نعمت پروردند و استاد ادیب را بتربیت او نصب کردند

عہ طینت کسے از فرزند کر تحقیق زیادہ می شود بہ پیدایش و آفرینش لیکن مادر و پدر او یہودی یا نصرانی یا مجوسی می گردانند۔

تا حسنِ خطاب و ردِّ جواب و سائرِ آداب خدمت ملوکش در آموخت و در نظرِ همگنان پسندیده آمد. روزی وزیر از شمایل او در حضرت ملک شمهٔ میگفت که تربیت عاقلان در و اثر کرده. و جهل قدیم از جبلت بدر رفته. و خوی خردمندان گرفته. ملک ازین سخن تبسم کرد. و گفت.

غُذِّيتَ بِدَرِّنَا وَنَشَأْتَ فِينَا   فَمَنْ أَنْبَاكَ أَنَّ أَبَاكَ ذِئْبٌ
إِذَا كَانَ الطِّبَاعُ طِبَاعَ سُوءٍ   فَلَيْسَ بِنَافِعٍ أَدَبُ الْأَدِيبِ

قطعه

عاقبت گرگ زاده گرگ شود   گرچه با آدمی بزرگ شود

سالی دو برین آمد. طائفهٔ اوباش محلت در او پیوستند و عقد موافقت بستند تا بوقت فرصت وزیر را با هر دو پسرش بکشت. و نعمت بیقیاس برداشت. و در مغارهٔ دزدان بجای پدر بنشست و عاصی شد. ملک دست تحیر بدندان گرفت و گفت قطعه

شمشیر نیک ز آهنِ بد چون کند کسی   ناکس بتربیت نشود ای حکیم کس
باران که در لطافت طبعش خلاف نیست   در باغ لاله روید و در شوره بوم خس

ف غذا داده شدی تو بشیر ما و نشو و نما یافتی نزد ما پس که خبر داد که پدر تو گرگ است
وقتیکه باشد طبیعت بد پس نیست که نفع دهد ادب ادب آموز.

قطعه

زمین شوره سنبل بر نیارد در و تخم عمل ضایع مگردان
نکوئی با بدان کردن چنان است که بد کردن بجای نیک مردان

حکایت ۵ - سرهنگ زاده را بر در سرای اغلمش دیدم که عقل و کیاستی و فهم و فراستی زاید الوصف داشت - هم از عهد خردی آثار بزرگی در ناصیهٔ او پیدا - و لمعان انوار زیرکی در جبینش مبیّن - بیت

بالای سرش ز هوشمندی می تافت ستارهٔ بلندی

فی الجمله مقبول نظر سلطان آمد - که جمال صورت و کمال معنی داشت و حکما گفته اند - توانگری بدل است - نه بمال - و بزرگی بعقل است نه بسال -

بیت

کودکی کو بعقل پیر بود نزد اهل خرد کبیر بود

ابنای جنس بر منصب او حسد بردند - و بخیانتی متهمش کردند و در کشتن او سعی بی فایده نمودند - مصرعه - دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست -
ملک پرسید که موجب خصمی اینان در حق تو چیست؟ گفت - در سایهٔ دولت خداوندی دام ملکه همگنان را راضی کردم - مگر حسود که راضی نمیشود الا بزوال نعمتمن - و اقبال دولت خداوندی باقی باد -

قطعات

توانم آنکه نیازارم اندرون کسے — حسود را چه کنم کو زخود برنج درست

بمیر تا برہی اے حسود! کین رنجیست — که از مشقت او جز بمرگ نتوان رست

شور بختان بآرزو خواہند — مقبلان را زوال نعمت وجاہ

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم — چشمۂ آفتاب را چہ گناہ!

راست خواہی ہزار چشم چنان — کور بہتر کہ آفتاب سیاہ

حکایت ۶ - یکے از ملوک عجم را حکایت کنند - کہ دست تطاول بمال رعیّت دراز کردہ بود وجور و اذیّت آغاز - تا بحدّے کہ خلق از مکائد ظلمش بجان آمدہ بودند - و از کربت جورش راہ غربت گرفتند چون رعیّت کم شد و ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت - خزینہ تہی ماند و دشمنان از ہر طرف زور آوردند - **قطعہ**

ہر کہ فریادرس روز مصیبت خواہد — گو در ایّام سلامت بجوانمردی کوش!

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود — لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاہنامہ ہمی خواندند - در زوال مملکت ضحاک وعہد فریدون - وزیر ملک را پرسید کہ فریدون گنج و حشم نداشت ملک چگونہ برو مقرر شد - گفت چنانکہ شنیدی خلقے بتعصب گرد آمدند وتقویت کردند - بادشاہی یافت - وزیر گفت - اے ملک چون گرد آمدن

خلق موجب بادشاہی است. تو خلق را چرا پریشان میکنی؟ مگر سر بادشاہی نداری

بیت

ہمان بہ کہ لشکر بجان آوری
کہ سلطان بہ لشکر کند سروری

ملک گفت. موجب گرد آمدن سپاہ و رعیت چیست؟ گفت بادشاہ را کرم باید تا برو گرد آیند. و رحمت تا در سایۂ دولتش ایمن نشینند. ترا ازین ہر دو یکے نیست۔

مثنوی

نکند جور پیشہ سلطانی
کہ نیاید ز گرگ چوپانی
بادشاہے کہ طرح ظلم افگند
پاے دیوار ملک خویش بکند

ملک را پندِ وزیر ناصح موافق طبع نیامد. روے سخن درہم کشید و بزندانش فرستاد۔ بسے بر نیامد کہ بنی عم سلطان بہ منازعت برخاستند. و ملک پدر خواستند. قومیکہ از دست تطاول او بجان آمدہ بودند و پریشان شدہ۔ برایشان گرد آمدند. و تقویت کردند۔ تا ملک از تصرف او بدر رفت و برایشان مقرر شد۔

قطعہ

بادشاہے کو روا دارد ستم بر زیر دست
دوستدارش روز سختی دشمن زور آور است
با رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشین
زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

حکایت ۷۔ بادشاہے با غلامے عجمی در کشتی نشستہ بود۔ و غلام ہرگز دریا ندیدہ۔ و محنت کشتی نیازمودہ۔ گریہ و زاری آغاز نہاد و لرزہ

بر اندامش افتاده چندانکه ملاطفت کردند. آرام نه گرفت. ملک را
عیش ازو منغّص شد. چاره ندانست. حکیمی دران کشتی بود. ملک را گفت
اگر فرمائی من او را بطریقی خاموشش گردانم. گفت غایت لطف و کرم باشد
بفرمود تا غلام را بدریا انداختند. باری چند غوطه بخورد. ازان پس
مویش بگرفتند. و سوی کشتی آوردند. بهر دو دست در سکّان کشتی
درآویخت. چون ساعتی برآمد. بگوشه بنشست. و قرار گرفت. ملک را
پسند بوده آمد. و گفت. اندرین چه حکمت بود. گفت. اوّل محنت غرق
شدن نیازموده بود. و قدر سلامت کشتی نمی‌دانست. همچنین قدر
عافیت کسی داند که بمصیبتی گرفتار آید. قطعه

ای سیر ترا نان جوین خوش ننماید   معشوق منست آنکه بنزدیک تو زشتست
حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف   از دوزخیان پرس که اعراف بهشتست

بیت

فرقست میان آنکه یارش در بر   با آنکه دو چشم انتظارش بر در

حکایت ۸. هرمز را گفتند که از وزیران پدر چه خطا دیدی که بند فرمودی
گفت خطائی معلوم نکردم. ولیکن دیدم که مهابت من در دل ایشان
بیکران است. و بر عهد من اعتماد کلی ندارند. ترسیدم. از بیم گزند خویش
آهنگ هلاک من کنند. پس قول حکما را کار بستم که گفته‌اند قطعه

ازان کز تو ترسد بترس اے حکیم   وگر با چو او صد برآئی بجنگ
نه بینی که چون گربه عاجز شود   برآرد بچنگال چشم پلنگ؟
ازان مار بر پاے راعی زند   که ترسد سرش را بکوبد بسنگ

حکایت ۹۔ یکے از ملوکِ عرب رنجور بود۔ در حالت پیری و امید از زندگانی قطع کرده ناگاه سوارے از در درآمد۔ گفت۔ بشارت باد مرترا! که فلان قلعه را بدولتِ خداوندی کشادیم و دشمنان را اسیر گرفتیم۔ وسپاه و رعیّت آن طرف بجملگی مطیع فرمان شدند۔ ملک نفسے سرد برآورد وگفت۔ این مژده مرا نیست۔ دشمنانم راست یعنی وارثان ملک را۔

قطعات

درین امید بسر شد۔ دریغ عمر عزیز   که آنچه در دلم است از درم فراز آید
امید بسته برآمد ولے چه فائده؟ زانکه   امید نیست که عمر گذشته باز آید
کوس رحلت بکوفت دستِ اجل   اے دو چشم وداع سر بکنید
اے کفِ دست و ساعد و بازو!   همه تودیع یکدگر بکنید
برمنِ افتاده دشمن کام   آخر اے دوستان گذر بکنید
روزگارم بشد بنادانی   من نکردم شما حذر بکنید!

حکایت ۱۰۔ بر بالین تربتِ یحییٰ پیغمبر (علیه السّلام) معتکف بودم درجامع دمشق یکے از ملوکِ عرب که ببے انصافی معروف بود۔ بزیارت

آمد و نماز گذارد و حاجت خواست - بیت

درویش و غنی بندهٔ این خاک درند   وانانکه غنی ترند محتاج ترند ÷

انگاه روی بمن کرد و گفت - از انجاکه همت درویشان است - و صدق معامله ایشان توجه خاطر همراه من کنید - که از دشمن صعب اندیشناکم - گفتمش بر رعیت ضعیف رحمت کن - تا از دشمن قوی زحمت نبینی -

نظم

بهبازوان توانا و قوت سر دست	خطاست پنجهٔ مسکین ناتوان بشکست
نترسد آنکه برافتادگان نبخشاید	که گر زپای درآید کسش نگیرد دست
هر آنکه تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت	دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست
زگوش پنبه برون آر و داد خلق بده	وگر تو می ندهی داد روز دادی هست

مثنوی

بنی آدم اعضای یکدیگرند	که در آفرینش زیک جوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار	دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی	نشاید که نامت نهند آدمی

حکایت ۱۱ درویشی مستجاب الدعوات در بغداد پدید آمد - حجاج بن یوسف را خبر کردند - بخواندش و گفت - مرا دعای خیر کن ! گفت - خدایا ! جانش بستان ! گفت از بهر خدا این چه دعاست ÷ گفت این

دعاے خیرست ترا و جملہ مسلمانان را۔ گفت چگونہ۔ گفت اگر بمیری خلق از عذاب برہند و تو از گناہان

مثنوی

اے زبردست زیردست آزار گرم تا کے بماند این بازار؟
بچہ کار آیدت جہان داری مُردنت بہ کہ مردم آزاری

حکایت ۱۲۔ یکے از ملوک بے انصاف پارسائے را پرسید۔ از عبادتہاے کدام فاضل ترست؟ گفت ترا خواب نیمروز تا دران یک نفس خلق را نیازاری۔

قطعہ

ظالمے را خفتہ دیدم نیمروز گفتم این فتنہ ست خوابش بردہ بہ
آنکہ خوابش بہتر از بیداری ست آن چنان بد زندگانی مردہ بہ

حکایت ۱۳۔ یکے از ملوک را شنیدم کہ شبے در عشرت روز کردہ بود۔ و در پایان مستی می گفت۔

بیت

مارا بجہان خوشتر ازین یکدم نیست کز نیک و بد اندیشہ و از کس غم نیست

درویشے برہنہ بسرما بیرون خفتہ بود۔ بشنید و گفت

بیت

اے آنکہ باقبال تو در عالم نیست گیرم کہ غمت نیست غم ما ہم نیست

ملک را خوش آمد صرۂ ہزار دینار از روزن بیرون داشت۔ و گفت اے درویش دامن بدار! گفت دامن از کجا آرم؟ کہ جامہ ندارم۔ ملک را بر ضعیف حال او رحمت زیادہ گشت۔ خلعتے بران مزید کرد۔ و

پیشش فرستاد درویش آن نقد را باندک روزگارے بخورد و پریشان کرد و باز آمد۔

بیت

قرار در کفِ آزادگان نگیرد مال ‏ ‏ ‏ نه صبر در دلِ عاشق نه آب در غربال

در حالتے که ملک را پروائے او نبود۔ حالش بگفتند۔ ملک بہم برآمد و روے درہم کشید۔ و زینجاست که گفته اند۔ اصحاب فطنت و خبرت که از حدت و صولت طبع بادشاہان بر حذر باید بود۔ که غالب ہمت ایشان بمعظمات امورِ مملکت متعلق باشد۔ و تحمل ازدحام عوام نکنند۔ گاہے بسلامے برنجند۔ و وقتے بدشنامے خلعت دہند۔

مثنوی

حرامش بود نعمت بادشاه ‏ ‏ ‏ که هنگام فرصت ندارد نگاه!

مجال سخن تا نه بینی ز پیش ‏ ‏ ‏ به بیهوده گفتن مبر قدر خویش

ملک گفت۔ این گدائے شوخ مبذر را که چندین نعمت باندک مدت برانداخت۔ برانید که خزینه بیت المال لقمه مساکین است نه طعمه اخوان الشیاطین۔

بیت

ابلہے کو روز روشن شمع کافوری نهد ‏ ‏ ‏ زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

یکے از وزرائے ناصح گفت۔ اے خداوند روے زمین! مصلحت آن می بینم که چنین کسان را وجه کفاف بتفاریق مجری باید داشت۔ تا در

نفقہ اسراف نہ کنند۔ اما آنچہ فرمودی از زجر و منع۔ مناسب سیرت ارباب ہمت نیست۔ یکے را بلطف امیدوار کردن و باز بنومیدی خستہ خاطر گردانیدن۔

بیت

بروے خود در طماع باز نتوان کرد   چو باز شد۔ بدرشتی فراز نتوان کرد

بیت

مرغ جاے پرد کہ چینہ بود   نہ بجاے رود کہ چی نبود

قطعہ

کس نہ بیند کہ تشنگان حجاز   بر لب آب شور گرد آیند
ہر کجا چشمہ بود شیرین   مردم و مرغ و مور گرد آیند

حکایت ۱۴۔ یکے از پادشاہان پیشین در رعایت مملکت سستی کردے و لشکر بسختی داشتے۔ لاجرم دشمنے صعب روے نمود۔ ہمہ پشت دادند و برو ے بگریز نہادند

مثنوی

چو دارند گنج از سپاہی دریغ   دریغ آیدش دست بردن بہ تیغ
چہ مردی کند در صف کارزار   کہ دستش تہی باشد و کار زار

یکے از آنان کہ غدر کردند بامن دوستی داشت۔ ملامتش کردم۔ و گفتم دون ست و ناسپاس و سفلہ و ناحق شناس کہ باندک تغیر حال از مخدوم قدیم برگردد۔ و حقوق نعمت سالہا درنوردد۔ گفت اگر بکرم۔

معذور داری۔ شاید کہ اسپہ بے جو بود۔ و نمد زین بگرو۔ سلطان کہ بزر با سپاہی بخیلی کند۔ با او بجان جوانمردی نتوان کرد۔ بیت

زر بدہ مرد سپاہی را تا سر بدہد　　وگرش زر ندہی سر بنہد در عالم

شعر

اذا شبع الکمی یصول بطشا　　وخاوی البطن یبطش بالفرار

حکایت ۱۵۔ یکے از وزرائے معزول شدہ بحلقۂ درویشان درآمد و برکت صحبت ایشان در وے اثر کرد۔ و جمعیت خاطرش دست داد ملک بارے دگر با وے دل خوش کرد و عملش فرمود۔ قبول نہ کرد و گفت معزولی بہ کہ مشغولی۔

رباعی

آنانکہ بکنج عافیت بنشستند　　دندان سگ و دہان مردم بستند
کاغذ بدریدند و قلم بشکستند　　وز دست و زبان حرف گیران رستند

ملک گفت۔ ہر آئینہ ما را خردمندی کافی باید کہ تدبیر مملکت را شاید گفت نشانِ خردمندِ کافی آنست کہ بچنین کارہا تن ندہد۔ بیت

ہمائے بر ہمہ مرغان ازاں شرف دارد　　کہ استخوان خورد و طائرے نیازارد

حکایت ۱۶۔ سیاہ گوش را گفتند ترا ملازمت شیر بچہ سبب اختیار افتاد؟ گفت تا فضلۂ صیدش می خورم۔ و از شر دشمنان در پناہ صولتش زندگانی می کنم۔ گفتند۔ اکنون کہ بظل حمایتش در آمدی و بہ شکر

نعمتش اعتراف نمودی چرا نزدیک تر نیائی - تا در حلقهٔ خاصان در آورد
و از بندگان مخلصانت شمارد - گفت همچنان از بطش وے ایمن نیستم -

بیت

اگر صد سال گبر آتش فروزد	چو یکدم اندران افتد بسوزد

گاه افتد که ندیم حضرت سلطان زر بیابد و گاه باشد که سرش برود -
حکما گفته اند که از تلون طبع پادشاهان بحذر باید بود که وقتے بسلامے
برنجند و گاہے بدشنامے خلعت دهند - و گفته اند که ظرافت بسیار
هنر ندیمان است و عیب حکیمان بیت

تو بر سر قدر خویش می باش و وقار	بازی و ظرافت به ندیمان بگذار

حکایت ۱۷ - یکے از رفیقان شکایت روزگار نامساعد بنزدیک من
آورد و گفت - کفاف اندک دارم و عیال بسیار - و طاقت بار فاقه
نمی آرم - و بارہا در دلم می آید که باقلیمے دیگر نقل کنم - تا بهر صفت زندگانی
کرده آید - کسے را بر نیک و بد من اطلاع نباشد بیت -

بس گرسنه خفت و کس ندانست که کیست	بس جان بلب آمد که برو کس نگریستا

باز از شماتت اعدا می اندیشم که بطعنه در قفاے من بخندند و سعی مرا در حق
عیال بعدم مروت حمل کنند و گویند قطعه

ببین آن بے حمیت را که هرگز	نخواهد دید روئے نیک بختی را

تن آسانی گزیند خویشتن را زن و فرزند بگذارد بسختی

و در علم محاسبه چنانکه معلوم است چیزی دانم. اگر بعنایت شما جهتی معین شود که موجب جمعیت خاطر باشد. بقیت عمر از عهده شکر آن بیرون نتوانم آمد. گفتم ای برادر عمل پادشاهان دو طرف دارد. امید نان و بیم جان. و خلاف عقل است خردمندان را. بامید نان در بیم جان افتادن.

قطعه

کس نیاید بخانه درویش که خراج زمین و باغ بده
یا بتشویش و غصه راضی شو یا جگربند پیش زاغ بنه

گفت این سخن موافق حال من نگفتی. و جواب سؤال من نیاوردی. نشنیده که گفته اند هر که خیانت نورزد پشتش از حساب نلرزد.

بیت

راستی موجب رضای خداست کس ندیدم که گم شد از ره راست

و حکما گفته اند چهار کس از چهار کس بجان آیند. حرامی از سلطان و دزد از پاسبان و فاسق از غماز. آنرا که حساب پاک است از محاسبه چه باک!

قطعه

مکن فراخ روی در عمل اگر خواهی که وقت رفع تو باشد مجال دشمن تنگ
تو پاک باش برادر مدار از کس باک زنند جامه ناپاک گازران بر سنگ

گفتم حکایت آن روباه مناسب حال تست که دیدندش گریزان و افتان و خیزان کسی گفتش چه آفت است که موجب چندین مخافت است گفت شنیده ام که شتران را بسخره می گیرند. گفتند ای سفیه اشتر را با تو چه مناسبت است و ترا با او چه مشابهت؟ گفت خاموش. اگر حسودان بغرض گویند. که این هم شتر بچه است و گرفتار آیم. کرا غم تخلیص من باشد و تا تریاق از عراق آورده شود. مار گزیده مرده بود. ترا همچنان فضلست و دیانت و تقوی و امانت. ولیکن متعنتان در کمین اند و مدعیان گوشه نشین. اگر آنچه حسن سیرت تست. بخلاف آن تقریر کنند. و در معرض خطاب پادشاه افتی. در آن حالت کرا مجال مقال باشد؟ پس مصلحت آن می بینم که ملک قناعت را حراست کنی و ترک ریاست گویی که عاقلان گفته اند بیت

بدریا در منافع بیشمارست وگر خواهی سلامت برکنارست

رفیق چون این سخن بشنید بهم برآمد. و روی درهم کشید. و سخنان رنجش آمیز گفتن گرفت که این چه عقل است و کفایت و فهم و درایت؟ و قول حکما درست آمد که گفته اند. دوستان در زندان بکار آیند که بر سفره همه دشمنان دوست نمایند. قطعه

دوست مشمار آنکه در نعمت زند لاف یاری و برادرخواندگی

دوست آن باشد که گیرد دست دوست در پریشان حالی و درماندگی؛

دیدم که متغیر می شود۔ و نصیحت من بغرض می شنود۔ بنزدیک صاحب دیوان رفتم بسابقهٔ معرفتے که درمیان ما بود۔ صورت حالش بگفتم۔ و اہلیت و استحقاقش بیان کردم تا بکارے مختصرش نصب کردند۔ روزے چند برین برآمد۔ لطف طبعش را بدیدند۔ و حسن تدبیرش را بپسندیدند۔ کارش ازان درگذشت و بمرتبهٔ والاتر ازان متمکن گشت۔ ہمچنین نجم سعادتش در ترقی بود۔ تا باوج ارادت رسید۔ و مقرب حضرت سلطان گشت۔ و مشار الیه و معتمد علیه شد۔ بر سلامت حالش شادمانی کردم و گفتم؛

بیت

زکار بستہ میندیش و دل شکستہ مدار
کہ آب چشمۂ حیوان درون تاریکی ست

شعر

الا لا تحزنن اخا البلیۃ
فللرحمن الطاف خفیۃ

بیت

منشین ترش از گردش ایام کہ صبر
گرچہ تلخ است ولیکن بر شیرین دارد

دران مدت مرا با طائفہ یاران اتفاق سفر حجاز افتاد۔ چون از زیارت مکہ باز آمدم۔ دو منزلم استقبال کرد۔ ظاہر حالش را دیدم پریشان و بہ

عہ آگاہ باش ہم مخور اے برادر مصیبت رسیدہ بلیہ ہر خدا را ست نوازشہاے پوشیدہ ۱۲

هیأت درویشان. گفتم که حال چیست؟ گفت چنانکه تو گفتی طایفه حسد بردند. و بخیانتم منسوب کردند و ملک دام ملکه در کشف حقیقت آن استقصا نفرمود. و یاران قدیم و دوستان صمیم از کلمه حق خاموش گردیدند. و صحبت دیرینه فراموش کردند۔ قطعه

نبینی که پیش خداوند جاه ستایش کنان دست بر بر نهند
وگر روزگارش درآرد ز پای همه عالمش پای بر سر نهند

فی الجمله بانواع عقوبت گرفتار بودم. تا درین هفته که مژده سلامت حجاج برسید۔ از بند گرانم خلاص کردند۔ و ملک موروثم خاص. گفتم آن نوبت اشارت من قبول نکردی که گفته اند عمل پادشاهان چون سفر دریاست سودمند و خطرناک یا گنج برگیری یا در تلاطم امواج بمیری۔ بیت

یا زر بهر دو دست کند خواجه در کنار یا موج روزی افکندش مرده برکنار

مصلحت ندیدم ازین بیش ریش درونش را بنیش ملامت خراشیدن و نمک پاشیدن بدین دو بیت اختصار کردم۔ قطعه

ندانستی که بینی بند بر پای چو در گوشت نیامد پند مردم؟
دگر ره گر نداری طاقت نیش مکن انگشت در سوراخ کژدم!

حکایت ۱۸۔ تنی چند از روندگان در صحبت من بودند. ظاهر ایشان بصلاح آراسته و یکی را از بزرگان در حق این طایفه حسن ظنی بلیغ

بود۔ و او را مقامے معین کردہ۔ مگر یکے از ایشان حسد کرد۔ کہ مناسب حال درویشان نبود۔ و ظن آن شخص فاسد شد۔ و بازار ایمان کاسد۔ خواستم تا بطریقے کفاف یاران مستخلص کنم۔ آہنگ خدمتش کردم۔ دربانم رہا نکرد و جفا گفت۔ معذورش داشتم۔ کہ لطیفان گفتہ اند۔

قطعہ

در میر و وزیر و سلطان را | بے وسیلت مگرد پیرامن
سگ و دربان چو یافتند غریب | این گریبان گرفت و آن دامن

چندانکہ مقربان حضرت آن بزرگ بر حال من وقوف یافتند باکرامم در آوردند برتر مقامے معین کردند۔ اما بتواضع فروتر نشستم۔ و گفتم۔

بیت

بگذار کہ بندہ کمینم | تا در صف بندگان نشینم

گفت اللہ اللہ چہ جائے این سخن است بیت

گر بر سر و چشم من نشینی | نازت بکشم کہ نازنینی

فی الجملہ نشستم۔ و از ہر درے سخن درپیوستم تا حدیث زلت یاران درمیان آمد گفتم

قطعہ

چہ جرم دید خداوند سابق الانعام | کہ بندہ در نظر خویش خوار میدارد؟
خدائے راست مسلم بزرگی و الطاف | کہ جرم بیند و نان برقرار میدارد

حاکم این سخن را پسندید۔ و اسباب معاش یاران فرمود۔ تا باز بر قاعدهٔ ماضی مهیّا دارند۔ و مؤنت ایّام تعطیل را وفا کنند۔ شکرِ نعمت بگفتم و زمین خدمت بوسیدم و عذر جسارت خواستم۔ و در حال بیرون آمدم و گفتم قطعہ

چو کعبہ قبلۂ حاجت شد از دیارِ بعید
روند خلق بدیدارش از بسے فرسنگ

ترا تحمّل امثالِ ما بباید کرد!
کہ ہیچکس نزند بر درختِ بے بر سنگ

حکایت ۱۹۔ ملک زادہ گنج فراوان از پدر میراث یافت۔ دستِ کرم برکشاد و داد سخاوت بداد۔ و نعمت بیدریغ بر سپاہ و رعیت بریخت قطعہ

نیاساید مشام۔ از طبلۂ عود
بر آتش نہ کہ چون عنبر ببوید!

بزرگی بایدت بخشندگی کن!
کہ دانہ تا نیفشانی نروید!

یکے از جلسائے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد کہ ملوکِ پیشین مر این نعمت را بسعی اندوختہ اند و برائے مصلحتے نہادہ۔ دست ازین حرکت کوتاہ کن۔ واقعہا در پیش است۔ و دشمنان در کمین۔ نباید کہ بوقتِ حاجت درمانی۔

قطعہ

اگر گنجے کنی بر عامیان بخش
رسد ہر کدخدائے را برنجے

چرا نستانی از ہر یک جوے سیم
کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے!

ملک زادہ روئے ازین سخن درہم کشید۔ و موافق طبع بلندش نیامد و مر او را زجر فرمود۔ و گفت مرا خداوند تعالیٰ مالک این ممالک گردانیدہ

است تا بخورم و ببخشم - نه پاسبانم که نگهدارم - **بیت**

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت   نوشیروان نمرد که نام نکو گذاشت !

حکایت ۲۰ - آورده اند که نوشیروان عادل را در شکارگاهی صیدی کباب میکردند - نمک نبود - غلامی را بروستا دوانیدند - تا نمک آورد - نوشیروان گفت نمک بقیمت بستان تا رسمی نگردد - و ده خراب نگردد - گفتند - ازین قدر چه خلل زاید - گفت بنیاد ظلم اوّل در جهان اندک بوده است - هرکه آمد برآن مزید کرد تا بدین غایت رسید

قطعه

اگر ز باغ رعیّت ملک خورد سیبی   برآورند غلامان او درخت از بیخ !
بپنج بیضه که سلطان ستم روا دارد   زنند لشکریانش هزار مرغ بسیخ !

بیت

نماند ستمگار بد روزگار   بماند برو لعنت پایدار

حکایت ۲۱ - غافلی را شنیدم که خانهٔ رعیّت خراب کردی - تا خزانهٔ سلطان آبادان کند - بی خبر از قول حکما - که گفته اند - هرکه خلق را بیازارد - تا دل سلطان بدست آرد - خدای تعالی همان خلق را برو گمارد - تا دمار از نهاد او برآرد - **بیت**

آتش سوزان نکند با سپند   آنچه کند دود دل دردمند

گویند بسیار عجائب حیوانات شیر است. و کمترین جانوران خر. و باتفاق خردمندان خر باربر به که شیر مردم در. مثنوی

مسکین خر اگرچه بی تمیز است | چون بار همی برد عزیز است
گاوان و خران باربردار | به ز آدمیان مردم آزار

گویند ملک را حرکتی از ذمائم اخلاقش بقرائن معلوم شد. در شکنجه کشید و بانواع عقوبتش بکشت. قطعه

حاصل نشود رضای سلطان | تا خاطر بندگان نجوئی!
خواهی که خدای بر تو بخشد | با خلق خدای کن نکوئی!

آورده اند که یکی از ستمدیدگان بر سر او بگذشت. و در حال تباه او تامل کرد و گفت. قطعه

نه هر که قوت بازوی منصبی دارد | بسلطنت بخورد مال مردمان بگزاف
توان بحلق فرو بردن استخوان درشت | ولی شکم بدرد چون بگیرد اندر ناف

حکایت ۲۳ - مردم آزاری را حکایت کنند که سنگی بر سر صالحی زد. درویش را مجال انتقام نبود. سنگ را با خود همی داشت. تا وقتیکه ملک را بران لشکری خشم آمد. و در چاه زندانش کرد. درویش بیامد و سنگ بر سرش کوفت. گفتا تو کیستی؟ و این سنگ بر سرم چرا زدی؟ گفت من فلانم. و این سنگ همان است

کہ فلان تاریخ بر من زدی۔ گفت چندین روزگار کجا بودی؟ گفت از جاہت اندیشہ میکردم۔ اکنون کہ در جاہت دیدم۔ فرصت را غنیمت شمردم۔ کہ زیرکان گفتہ اند۔ مثنوی

ناسزائے را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختیار
چون نداری ناخنی درندہ تیز با بدان آن بہ کہ کم گیری ستیز
ہر کہ با فولاد بازو پنجہ کرد ساعد سیمین خود را رنجہ کرد
باش۔ تا دستش ببندد روزگار پس بکام دوستان مغزش برآر

حکایت ۲۳۔ یکے از ملوک را مرضے ہائل بود کہ اعادۂ ذکر آن ناکردن اولیٰ تر است۔ طائفہ از حکماے یونان متفق شدند۔ کہ مر این رنج را دواے نیست۔ مگر زہرۂ آدمی کہ بچندین صفت موصوف باشد۔ ملک بفرمود تا طلب کردند۔ دہقان پسرے یافتند۔ بدان صفت کہ حکما گفتہ بودند پدر و مادرش را بخواندند۔ و بہ نعمت بیکران خوشنود گردانیدند۔ قاضی فتوی داد۔ کہ خون یکے از رعیت ریختن براے سلامت نفس بادشاہ روا باشد۔ جلاد قصد او کرد۔ پسر سر سوے آسمان کردہ بخندید۔ ملک پرسید درین حالت چہ جاے خندیدن است؟ گفت۔ ناز فرزندان بر پدر و مادر باشد و دعویٰ پیش قاضی برند۔ و داد از پادشاہ خواہند۔ اکنون پدر و مادر بعلت حطام دنیوی مرا بخون در سپردند

وقاضی بکشتنم فتوی داد- وسلطان مصالح خویش در ہلاک من
می بیند بجز خدائے عزوجل پناہے نمی بینم- بیت

پیش کہ برآورم ز دستت فریاد   ہم پیش تو از دست تو می خواہم داد

سلطان را ازین سخن دل ہم برآمد- وآب در دیدہ بگردانید وگفت-
ہلاک من اولیٰ ترکہ خون چنین بیگناہے ریختن- سرو چشمش بوسید-
ودر کنار گرفت- ونعمت بے اندازہ بخشید وآزادش کرد- گویند کہ
ہم دران روز ملک شفا یافت قطعہ

ہمچنان در فکر این بیتم کہ گفت   پیلبانے برلب دریاے نیل

زیر پایت گر بدانی حال مور   ہمچو حال تست زیر پاے پیل

حکایت ۲۴- یکے از بندگان عمرو لیث گریختہ بود- کسان در عقبش
رفتند وباز آوردند- ووزیر را باوے غرضے بود- اشارت بکشتن
کرد تا دیگر بندگان چنین حرکت نکنند- بندہ پیش عمرو لیث سر بر زمین
نہاد وگفت ؎   بیت

ہر چہ رود بر سرم- چون تو پسندی رواست   بندہ چہ دعوی کند حکم خداوند راست

اما بموجب آنکہ پروردہ نعمت این خاندانم نخواہم کہ در قیامت بخون
من گرفتار آئی- اگر بیگناہ بندہ را خواہی کشت- بارے بتاویل شرعی
بکش تا بقیامت ماخوذ نباشی- گفت تاویل چگونہ کنم؟ گفت اجازت

ده تا من وزیر را بکشتم - آنگه بقصاص او کشتن بفرما - تا بحق کشته باشی - ملک بخندید - وزیر را گفت - چه مصلحت می بینی؟ گفت اے خداوند! این شوخ دیده را بصدقه گور پدرت آزاد کن - تا مرا هم در بلا نیفگند، گناه از من ست که قول حکما را معتبر نداشتم که گفته اند - قطعه

چو کردی با کلوخ انداز پیکار | سر خود را بنادانی شکستی!
چو تیر انداختی بر روی دشمن | حذر کن کاندر آماجش نشستی

حکایت ۲۵ - ملک زوزن را خواجه بود کریم النفس و نیک محضر که همگنان را در مواجهه حرمت داشتے و در غیبت نیکو گفتی - اتفاقاً ازو حرکتے صادر شد که در نظر سلطان ناپسندیده آمد - مصادره فرمود - و عقوبت کرد - سرهنگان بادشاه بسوابق انعام معترف بودند و بشکر آن مرتهن - در مدت توکیل او رفق و ملاطفت کردندے و زجر و معاتبت روا نداشتندے

قطعه

صلح با دشمن خود کن و گرت روزے او | در قفا عیب کند - در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدهان می گذرد موذی را | سخنش تلخ نخواهی - دهنش شیرین کن

تا آنچه مضمون خطاب ملک بود - از عهدهٔ بعضے ازان بیرون آمد - و بہ بقیت در زندان بماند - یکے از ملوک نواحی درخفیه پیامش فرستاد - که ملوک آن طرف قدر چنان بزرگواه ندانستند - و بے عزتی کردند - اگر خاطر عزیز

فلان احسن الله خلاصه بجانب ما التفاتے کند۔ و در رعایت خاطرش
هرچه تمامتر سعی کرده شود۔ که اعیان این مملکت بدیدار وے مشتاق‌اند
و بجواب این حروف منتظر۔ خواجه برین دو توقیع یافت و از خطر اندیشید۔
در حال جوابے مختصر چنانکه مصلحت دید۔ که اگر بر ملا افتد فتنه نباشد
بر قفاے ورق بنوشت۔ و روان کرد یکے از متعلقان که برین واقف
بود۔ ملک را اعلام کرد۔ که فلان را که حبس فرموده با ملوک نواحی مراسلت
دارد۔ ملک هم برآمد۔ کشف این خبر فرمود۔ قاصد را بگرفتند۔ و رساله را
بخواندند۔ نوشته بود۔ که حسن ظن بزرگان در حق بنده بیش از فضیلت بنده
است۔ و تشریف قبولے که فرموده اند۔ بنده را امکان اجابت آن نیست۔
بحکم آنکه پروردهٔ نعمت این خاندانم و باندک مایه تغیر خاطر با ولی نعمت
قدیم بیوفائی نتوان کرد چنانکه گفته اند۔ بیت

آن را که بجاے تست هر دم کرمے عذرش بنه ار کند بعمرے ستمے [ع]

ملک را سیرت حق شناسی او پسندیده آمد۔ و خلعت و نعمت بخشید۔
و عذر خواست که خطا کردم که ترا بے گناه آزردم۔ گفت اے خداوند
بنده درین حال مر خداوند را خطائے نمی بیند۔ بلکه تقدیر خداوند حقیقی
چنین بود۔ که مر این بنده را مکروهے برسد۔ پس بدست تو اولیتر که

ع نیک کند خدا اربائی او ۱۲

حقوق سوابق نعمت و ایادی منت برین بنده داری که حکما گفته اند

مثنوی

گر گزندت رسد ز خلق مرنج !!   که نه راحت رسد ز خلق نه رنج

از خدا دان خلاف دشمن و دوست   که دل هر دو در تصرف اوست

گرچه تیر از کمان همی گذرد   از کماندار بیند اهل خرد

حکایت ۲۶ - یکی از ملوک عرب را شنیدم که با متعلقان دیوان فرمود که مرسوم فلان را چندانکه هست مضاعف کنید که ملازم درگاه است و مترصد فرمان - و سائر خدمتگاران بلهو و لعب مشغول اند و در ادای خدمت متهاون - صاحبدلی بشنید فریاد و خروش از نهادش برآمد - پرسیدندش که چه دیدی ؟ گفت علو درجات بندگان بدرگاه حق جل و علا همین مثال دارد نظم

دو بامداد گر آید کسی بخدمت شاه   سوم هر آینه در وی کند بلطف نگاه

امید هست پرستندگان مخلص را   که نا امید نگردند ز آستان اله

مثنوی

مهتری در قبول فرمان است   ترک فرمان دلیل حرمان است !

هر که سیمای راستان دارد   سر خدمت بر آستان دارد !

حکایت ۲۷ - ظالمی را حکایت کنند که هیزم درویشان خریدی

بحیف - و توانگران را دادے بطرح - صاحبدلے برو گذر کرد - و گفت

بیت

ماری تو کہ ہر کرا بہ بینی بزنی یا بوم - کہ ہر کجا نشینی بکنی ؟

قطعہ

زورت ار پیش میرود با ما با خداوند غیب دان نرود

زورمندی مکن بر اہل زمین تا دعائے بر آسمان نرود

ظالم ازین سخن برنجید - وروے از نصیحت او درہم کشید - و برو التفات نکرد - أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ - تا شبے آتش مطبخ در انبار ہیزمش اُفتاد - سائر املاکش بسوخت - از بستر نرمش بر خاکستر گرم نشاند - اتفاقاً ہمان شخص بروے بگذشت - و دیدش کہ با یاران ہمی گفت - ندانم کہ این آتش از کجا در سراے من اُفتاد! گفت از دود دل درویشان -

قطعہ

حذر کن ز دود درونہاے ریش کہ ریش درون عاقبت سر کند

بہم بر مکن تا توانی دلے کہ آہے جہانے بہم بر کند

این لطیفہ بر کاخ خسرو نوشتہ بود - قطعہ

چہ سالہاے فراوان و عمرہاے دراز کہ خلق بر سر ما بر زمین بخواہد رفت

چنانکہ دست بدست آمدست ملک بما بدستہاے دگر ہمچنین بخواہد رفت

عــه برفت جاہ او را بگناہ ١٢

حکایت ۲۸ - یکے در صنعت کشتی بسر آمده بود که سی صد و شصت بند فاخر درین علم دانستے و ہر روز دیگر کشتی گرفتے مگر گوشۂ خاطرش با جمال یکے از شاگردان میلے داشت - سی صد و پنجاه و نه بندش در آموخت مگر یک بند - که در تعلیم آن دفع انداختے - و تاخیر کردے - فی الجمله پسر در قوت صنعت بسر آمد - و کسے را با او امکان مقاومت نماند - بحدّے که روزے پیش ملک آن روزگار گفت - که اُستاد را فضیلتے که برمن ہست از روے بزرگی ست - و حق تربیت - و گرنه بقوت از وے کمتر نیستم - و بصنعت با او برابرم - ملک را این سخن دشوار آمد - بفرمود تا مصارعت کنند - مقامے متسع ترتیب کردند - و ارکان دولت و اعیان حضرت و زورآوران اقالیم حاضر شدند - پسر چون پیل مست در آمد بصدمتے که اگر کوه آہنی بودے از جا بر کندے - اُستاد دانست که جوان بقوّت از وے برتر ست - و بصنعت برابر - بدان بند غریب - که از وے پنہان داشته بود - در آویخت پسر دفع آن ندانست - اُستاد او را بدو دست از زمین بر داشت - و بالاے سر بگردانید و بر زمین زد - غریو از خلق بر آمد - ملک فرمود استاد را خلعت دادن و پسر را زجر و ملامت کرد که با پرورندۂ خویش دعوے مقاومت کردی - و بسر نبردی - پسر گفت - اے خداوند! استاد بزور آوری برمن دست نیافت -

بلکه مرا در علم کشتی دقیقه مانده بود - که از من دریغ همی داشت - امروز بدان دقیقه بر من دست یافت - اُستاد گفت - از بهر چنین روز نگاه میداشتم که حکما گفته اند - دوست را چندان قوت مده - که اگر دشمنی کند - بتواند - نشنیدهٔ که چه گفت - آنکه زپروردهٔ خود جفا دید - **قطعه**

یا وفا خود نبود در عالم　　　یا مگر کس درین زمانه نکرد

کس نیاموخت علم تیر از من　　　که مرا عاقبت نشانه نکرد

حکایت ۲۹ - درویشے مجرد بگوشهٔ صحرا نشسته بود - پادشاهے برو بگذشت - درویش ازانجا که ملک قناعت ست - سر بر نیاورد - و التفات نکرد - پادشاه ازانجا که شوکت سلطنت ست - بهم برآمد - وگفت - این طائفهٔ خرقه پوشان بر مثال حیوان اند - اهلیّت و آدمیّت ندارند - وزیر نزدیکش آمد وگفت - اے درویش سلطان روے زمین بر تو گذر کرد - چرا خدمت نکردی - و شرط ادب بجا نیاوردی؟ گفت سلطان را بگو توقع خدمت از کسے دار که توقع نعمت از تو دارد - دیگر آنکه ملوک از بهر پاس رعیّت اند نه رعیّت از بهر طاعت ملوک - **قطعات**

پادشه پاسبان درویش ست　　　اگرچه نعمت بفر دولت اوست!

گوسپند از براے چوپان نیست　　　بلکه چوپان براے خدمت اوست

گر یکی را تو کامران بینی ! ۲ دیگری را دل از مجاهده ریش
روزکی چند باش - تا بخورد خاک مغز سر خیال اندیش
فرق شاهی و بندگی برخاست چون قضای نبشته آید پیش
گر کسی خاک مرده باز کند نشناسد توانگر از درویش

ملک را گفتار درویش استوار آمد - گفت - از من چیزی بخواه - گفت
آن می خواهم که دیگر باره زحمتم ندهی - گفت مرا پندی ده - گفت -

بیت

دریاب کنون که نعمتت هست بدست کین دولت و ملک میرود دست بدست

حکایت ۳۰ - یکی از وزرا پیش ذو النّون مصری رفت - و همّت
خواست که روز و شب بخدمت سلطان مشغولم و بخیرش امیدوارم و از
عقوبتش ترسان ذو النّون بگریست - و گفت اگر من خدا را چنین
پرستیدمی که تو سلطان را - از جملهٔ صدیقان بودمی - قطعه -

گر نبودی امید راحت و رنج پای درویش بر فلک بودی
ور وزیر از خدا بترسیدی همچنان کز ملک ملک بودی

حکایت ۳۱ - پادشاهی بکشتن بیگناهی اشارت کرد - گفت -
ای ملک بموجب خشمی که ترا بر من است - آزار خود مجوی - گفت چگونه ؟
گفت این عقوبت بر من بیکنفس بسر آید - و بزه آن بر تو جاوید بماند -

رباعی

دوران بقا چو بادِ صحرا بگذشت ! تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت

پنداشت ستمگر که جفا بر ما کرد ! بر گردنِ او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحت او سودمند آمد۔ و از سرِ خون او در گذشت۔

حکایت ۳۲۔ وزراے نوشیروان در مهمے از مصالح مملکت اندیشه همی کردند۔ و هر یک بر وفق دانش خود راے میزد۔ ملک نیز همچنین تدبیرے اندیشه کرد۔ بزرجمهر را راے ملک اختیار آمد۔ وزیران دیگر در نهانش گفتند۔ که راے ملک را چه مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم ؟ گفت۔ بموجبِ آنکه انجام کار معلوم نیست۔ و راے همگنان در مشیت ست که صواب آید یا خطا۔ پس موافقت راے ملک اولی ترست۔ تا اگر خلاف صواب آید۔ بعلت متابعت او از معاتبت ایمن باشم که گفته اند۔

مثنوی

خلاف راے سلطان راے جستن بخونِ خویش باید دست شستن

اگر شه روز را گوید شب ست این بباید گفت اینک ماه و پروین !

حکایت ۳۳۔ سیاحے گیسوان بتافت۔ که من علویم۔ و با قافلهٔ حجاز بشهرے در آمد۔ که از حج می آیم۔ و قصیدهٔ پیش ملک برد۔ که من گفته ام یکے از ندماے ملک دران سال از سفر دریا آمده بود۔ گفت من او را

درعید اضحی ببصرہ دیدہ ام حاجی چگونہ باشد؟ دیگرے گفت۔ من اورا می شناسم۔ پدرش نصرانی بود در ملاطیہ۔ علوی چگونہ باشد؟ شعرش در دیوان انوری یافتند۔ ملک فرمود تا بزنندش و نفی کنند تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت اے خداوندروے زمین! سخنے دیگر دارم۔ اگر راست نباشد۔ ہر عقوبت کہ فرمائی سزاوارم۔ گفت۔ آن چیست۔ گفت۔

قطعہ

غریبے گرت ماست پیش آورد	دو پیمانہ آب ست و یک چمچہ دوغ
گر از بندہ لغوے شنیدی مرنج	جہاندیدہ بسیار گوید دروغ

ملک بخندید۔ و گفت۔ ازین راست تر سخنے نگفتی۔ بفرمود۔ تا آنچہ مامول او بود۔ مہیا۔ داشتند۔

حکایت ۴۳۔ یکے از وزرا بر زیردستان رحمت آوردے۔ و اصلاح ہمگنان بخیر توسط کردے۔ اتفاقاً بخطاب ملک گرفتار آمد۔ ہمگنان در استخلاص او سعی کردند۔ و موکلان در معاقبتش ملاطفت نمودند۔ و بزرگان ذکر سیرنیک او در افواہ گفتند۔ تا ملک از سر خطاے او درگذشت۔ صاحبدلے برین حال اطلاع یافت و گفت۔

قطعہ

تا دل دوستان بدست آری	بوستان پدر فروختہ بہ

پختن دیگ نیک خواہان را | ہر چہ رخت سراست سوختہ بہ
با بد اندیش ہم نکوئی کن ! | دہن سگ بلقمہ دوختہ بہ

حکایت ۳۵- یکے از پسران ہارون الرشید پیش پدر آمد خشم آلودہ وگفت- فلان سرہنگ زادہ مرا دشنام مادر داد- ہارون الرشید ارکان دولت را گفت جزائے چنین کس چہ باشد؟ یکے اشارت بکشتن کرد- ودیگرے بزبان بریدن- ودیگرے بمصادرہ- ہارون گفت- اے پسر کرم آنست کہ عفو کنی- واگر نتوانی تو نیزش دشنام مادرش دہ نہ چندانکہ انتقام از حد بگذرد- آنگاہ ظلم از طرف تو باشد ودعوی از قبیل خصم

مثنوی

نہ مردست آن بنزدیک خردمند | کہ باپیل دمان پیکار جوید !
بلے مرد آن کس ست از روئے تحقیق | کہ چون خشم آیدش باطل نگوید

مثنوی

یکے را زشت خوئے داد دشنام | تحمل کرد وگفت اے نیک فرجام
بتر زانم کہ خواہی گفت ,, آنی،، | کہ دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۳۶- با طائفہ بزرگان در کشتی نشستہ بودم- زورقے در پے ما غرق شد- دو برادر در گردابے افتادند- یکے از بزرگان ملاح را گفت! کہ بگیر این ہر دو غریق را- کہ پنجاہ دینارت بہریک میدہم- ملاح

یکے را برہانیا۔ و آن دیگرے جان بحق تسلیم کرد۔ گفتم۔ بقیت عمرش نماندہ بود از آن در گرفتن تقصیر کردی۔ ملاح بخندید و گفت۔ آنچہ تو گفتی یقین ست۔ و دیگر میل خاطر من بہ رہانیدن این بیشتر بود۔ بہ سبب آنکہ۔ وقتے در راہے ماندہ بودم۔ این مرا بر شتر خود نشاندہ و از دست آن دیگر تازیانہ خوردہ بودم۔ گفتم۔ صَدَقَ اللّٰہُ الْعَظِیْمُ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِہٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَیْہَا

قطعہ

تا توانی درون کس مخراش ! کاندرین راہ خارہا باشد
کار درویش مستمند برآر کہ ترا نیز کارہا باشد

حکایت ۳۳۔ دو برادر بودند۔ یکے خدمت سلطان کردے۔ و دیگرے بسعی بازو نان خوردے۔ بارے آن توانگر درویش را گفت کہ چرا خدمت نہ کنی؟ تا از مشقت کار کردن برہی؟ گفت تو چرا کار نہ کنی۔ تا از مذلت خدمت رستگاری یابی؟ کہ خردمندان گفتہ اند۔ نان جو خوردن و برزمین نشستن بہ از کمر زرین بستن و بخدمت استادن ؛

بیت

بدست آہک تفتہ کردن خمیر بہ از دست بر سینہ پیش امیر

عہ راست فرمود خدائے بزرگ کسے کہ عمل نیک کند پس برائے نفع ذات خود و کسے کہ بد کند پس برائے ضرر خود۔

قطعه

عمر گرانمایه درین صرف شد ... تا چه خورم صیف و چه پوشم شتا
اے شکم خیره بنانے بساز ... تا نه کنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸۔ کسے مژده پیش نوشیروان عادل برد۔ وگفت که فلان دشمن ترا خداے عز و جل برداشت۔ گفت ہیچ شنیدی که مرا فرو خواہد گذاشت۔

فرد

مرا بمرگ عدو جاے شادمانی نیست ... که زندگانی ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹۔ گروہے از حکما در بارگاه کسرے بمصلحتے سخن ہمی گفتند۔ بزرجمهر خاموش بود۔ گفتند۔ چرا درین بحث با ما سخن نگوئی؟ گفت وزرا برمثال اطبا اند وطبیب دارو ندہد مگر بسقیم۔ پس چون بینم که راے شما بر صواب ست مرا در ان سخن گفتن حکمت نباشد۔

قطعه

چو کارے بے فضول من بر آید ... مرا در وے سخن گفتن نشاید
وگر بینم که نابینا و چاه است ... اگر خاموش بنشینم گناه است

حکایت ۴۰۔ ہارون الرشید را چون ملک مصر مسلم شد۔ گفت بخلاف آن طاغی که بغرور ملک مصر دعوی خدائی کردے۔ نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترین بندگان خویش۔ سیاہے داشت۔ نام او

خصیب ملک مصر بوے ارزانی داشت۔ آوردہ اند کہ عقل و فراست او بحدے بود۔ کہ سالے طائفہ از حراث مصر شکایت بنزدیک او آوردند کہ پنبہ کاشتہ بودیم بر کنارہ رود نیل۔ باران بے وقت آمد جملہ تلف شد۔ گفت پشم بایستے کاشتن تا تلف نشدے۔ حکیمے بشنید۔ بخندید۔ و گفت۔

مثنوی

اگر روزی بدانش برفزودے ‌ ‌ ‌ ز نادان تنگ تر روزی نبودے
بنادان آنچنان روزی رساند ‌ ‌ ‌ کہ دانا اندران حیران بماند

مثنوی

بخت و دولت بکاردانی نیست ‌ ‌ ‌ جز بتائید آسمانی نیست؛
اوفتادست در جہان بسیار ‌ ‌ ‌ بے تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیا گر بغصہ مردہ و رنج ‌ ‌ ‌ ابلہ اندر خرابہ یافتہ گنج

حکایت ۴۳۔ اسکندر را پرسیدند کہ دیار مشرق و مغرب را بچہ گرفتی۔ کہ ملوک پیشین را خزائن و عمر و لشکر بیش از تو بود۔ و چنین فتحے میسر نشد۔ گفت کہ بعون اللہ تعالیٰ ہر مملکت را کہ گرفتم۔ رعیتش را نیازردم۔ و نام پادشاہان پیشین جز بنکوئی نبردم۔

بیت

بزرگش نخوانند اہل خرد ‌ ‌ ‌ کہ نام بزرگان بزشتی برد

قطعه

این همه هیچ ست چون می بگذرد | بخت و تخت و امر و نهی و گیر و دار
نام نیک رفتگان ضایع مکن | تا بماند نام نیکت برقرار

باب چهارم در فواید خاموشی

حکایت ۱ - یکی را از دوستان گفتم - که امتناع سخن گفتنم بعلت آن اختیار آمده است - که غالب اوقات در سخن نیک و بد اتفاق می افتد و دیدهٔ دشمنان جز بر بدی نمی افتد. گفت - دشمن آن به که نیکی نبیند

شعر

وَ اَخُو الْعَدَاوَةِ لَا یَمُرُّ بِصَالِحٍ | اِلَّا وَ یَلْمِزُهُ بِکَذَّابٍ اَشِرٍ

بیت

هنر بچشم عداوت بزرگتر عیبی ست | گل ست سعدی و در چشم دشمنان خار ست

بیت

نور گیتی فروز چشمهٔ هور | زشت باشد بچشم موشک کور

حکایت ۲ - بازرگانے را هزار دینار خسارت افتاد - پسر را گفت - نباید که با کسے این سخن در میان نهی. گفت - اے پدر! فرمان تراست نگویم -

ولیکن باید کہ مرا بر فائدہٗ این مطلع گردانی۔ کہ مصلحت در نہان داشتن چیست
گفت تا مصیبت دو نشود۔ یکے نقصان مایہ۔ دوم شماتت ہمسایہ۔ بیت

مگو اندہِ خویش با دشمنان — کہ "لاحول" گویند شادی کنان

حکایت ۳۔ جوانے خردمند از فنون فضائل حظّے وافر داشت وطبعے نافر۔ چندانکہ در محافلِ دانشمندان نشستے زبان از گفتن ببستے۔ بارے پدر گفتش اے پسر! تو نیز از آنچہ دانی چرا نگوئی؟ گفت ترسم کہ از آنچہ ندانم بپرسند وشرمسار گردم۔ قطعہ

آن شنیدی کہ صوفئے میکوفت — زیر نعلین خویش میخے چند
آستینش گرفت سرہنگے — کہ بیا نعل بر ستورم بند

بیت

نگفتہ ندارد کسے با تو کار — ولے چون بگفتی دلیلش بیار

حکایت ۴۔ یکے را از علماے معتبر مناظرہ افتاد۔ با یکے از ملاحدہ لعنہ اللہ علیٰ حدۃٍ بحجّت با او برنیامد۔ سپر بینداخت و برگشت۔ کسے گفتش ترا باچندین علم وادب کہ داری۔ با بیدینے بر نیامدی؟ گفت علمِ من در قرآن ست وحدیث وگفتارِ مشائخ۔ واو بدینہا معتقد نیست ونمی شنود۔ مرا شنیدن کفر او بچہ کار آید؟ بیت۔

آنکس کہ بقرآن وخبر زو نرہی — آنست جوابش کہ جوابش ندہی

حکایت ۵ - جالینوس حکیم ابلهے را دید - دست در گریبان دانشمندے زده بود و بیحرمتی میکرد - گفت این دانا بودے - کار او با نادان بدینجا نرسیدے که گفته اند - مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار | نه دانائے ستیزد با سبکسار
اگر نادان بوحشت سخت گوید | خردمندش بنرمی دل بجوید
دو صاحبدل نگهدارند موئے | همیدون سرکشی و آزرم جوئے
وگر از هر دو جانب جاهلانند | اگر زنجیر باشد - بگسلانند
یکے را زشت خوئے داد دشنام | تحمل کرد و گفت اے نیک فرجام
بتر زانم که خواهی گفت آنی | که دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۶ - سحبان وائل را در فصاحت بے نظیر نهاده اند - بحکم آنکه بر سر جمع سالے سخن گفتے و لفظے مکرر نکردے - و اگر همان سخن اتفاق افتادے - بعبارتے دیگر بگفتے و از جمله آداب ندمائے حضرت پادشاهان یکے اینست -

مثنوی

سخن گرچه دلبند شیرین بود | سزاوار تصدیق و تحسین بود
چو بارے بگفتی - مگو باز پس | که حلوا چو یکبار خوردند بس

حکایت ۷ - یکے را از حکما شنیدم که میگفت - هرگز کسے بجهل خویش اقرار نکرده است - مگر آنکس که چون دیگرے در سخن باشد -

همچنان تمام ناگفته سخن آغاز کند مثنوی

سخن راسرست ای خردمند وبن
میاور سخن در میانِ سخن!

خداوند تدبیر و فرهنگ وهوش
نگوید سخن تا نه بیند خموش

حکایت ۸ - تنی چند از ندیمان سلطان محمود حسن میمندی را گفتند که سلطان امروز چه گفت ترا در فلان مصلحت؟ گفت بر شما هم پوشیده نماند. گفتند - آنچه با تو گوید که ظهیر سریر سلطنتی و مشیر تدبیر مملکت - با امثال ما گفتن روا ندارد. گفت - باعتماد آن که داند با کسی نگویم پس چرا می پرسید؟

بیت

نه هر سخن که بر آید بگوید اهلِ شناخت
بسرّ شاه سر خویش در نشاید باخت

حکایت ۹ - در عقد بیع سرای متردد بودم - جهودی گفت - بخر که من از کدخدایان قدیم این محلتم. وصف این خانه چنانکه هست از من بپرس - که هیچ عیبی ندارد. گفتم بجز این که تو همسایه من باشی. قطعه

خانه را که چون تو همسایه ست
ده درم سیم کم عیار ارزد

لیک امیدوار باید بود
که پس از مرگ تو هزار ارزد

حکایت ۱۰ - یکی از شعراء پیش امیر دزدان رفت و ثنا گفت فرمود تا جامه از وی برکنند. سگان در قفا افتادند - خواست تا سنگی بردارد - زمین یخ گرفته بود عاجز شد. گفت - این چه حرامزاده مردمانند! که سگ

را گشاده و سنگ را بسته۔ امیر از ظرافت می دید بشنید بخندید۔ و گفت۔
اے حکیم! چیزے بخواہ۔ گفت۔ جامۂ خود می خواہم۔ اگر انعام فرمائی
مصرع مَا رَحِمْنَا مِنْ نَوَالِكَ بِالرَّحِيْلِ۔ بیت
امیدوار بود آدمی بخیر کسان مرا بخیر تو امید نیست بد مرسان
سالار غزوان را ابر رحمت آمد۔ جامۂ او باز فرمود۔ و قبا پوستینے بر آن
مزید کرد و درمے چند۔
حکایت ۱۱۔ خطیبے کریہ الصوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریاد بیہودہ
برداشتے گفتی۔ نعیق غراب البین۔ در پردہ الحان اوست یا آیت
اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيْرِ۔ در شان او۔ بیت
اِذَا نَهَقَ الْخَطِيْبُ اَبُو الْفَوَارِسِ لَهٗ صَوْتٌ يَهُدُّ اصْطَخْرَ فَارِسِ
مردم قریہ بعلت جاہے کہ داشت بلیتش ہمی کشیدند۔ و اذیتش مصلحت
نمی دیدند تا یکے از خطبائے آن اقلیم کہ با او عداوت نہانی داشت۔
بارے بپرسش آمدہ بودش۔ گفت ترا خوابے دیدہ ام۔ گفت خیر باد

ے صاحبی شدیم از بخشش تو بکوچ کردن ۱۲ ے آواز زاغ۔ فراق و جدائی ۱۲
ے بدرستیکہ درشت ترین آوازہا ہر آئینہ آواز خر ست ۔ ۱۲
لغۃ وقتے کہ آواز کند مثل آواز خران خطیب کہ کنیتش ابو الفوارس ست مراد ازو آوازے
ست کہ می جنباند اصطخر فارس را کہ تختگاہ دارا بود ۱۲۔

چه دیده؟ گفت چنان دیده ام که آواز خوش داشتی - و مردم از انفاس
تو در راحت بودند - خطیب لختی اندیشید - و گفت - مبارک خواب است
که دیدی - مرا بر عیب خود واقف گردانیدی - معلوم شد که آواز نا خوش
دارم - و خلق از من در رنجند - عهد کردم که پس ازین خطبه نخوانم مگر باهستگی -

قطعه

از صحبت دوستی برنجم — کاخلاقِ بدم حسن نماید
عیبم هنر و کمال بیند — خارم گل و یاسمن نماید
کو دشمنِ شوخ چشم بیباک — تا عیبِ مرا بمن نماید

حکایت ۱۳ - یکے در مسجدِ سنجار بانگ نماز گفتے - باوازے که مستمعان
را از و نفرت آمدے - و صاحب آن مسجد امیرے بود - عادل و نیک
سیرت نخواستش که دل آزرده گردد - گفت - اے جوان مرد! این مسجد
را موذنان قدیم اند که هر یکے را پنج دینار هر سوم مقرر داشته ام
اکنون ترا ده دینار میدهم تا بجای دیگر بروی - برین اتفاق افتاد -
و برفت - بعد از مدتے در گذرے - پیش امیر باز آمد و گفت اے
خداوندا! بر من حیف کردی که از ان بقعه ام بده دینار بیرون کردی
آنجا که اکنون رفته ام بست دینار میدهند تا بجاے دیگر روم - قبول نمی کنم - امیر بخندید -
و گفت - زنهار نستانی که زود باشد که بپنجاه دینار راضی گردند - بیت

به تیشه کس نخراشد ز روے خارا گل — چنانکه بانگِ درشت تو میخراشد دل

انوار سهیلی

باب اوّل در اجتناب نمودن از استماع قول ساعی نمام

رای اعظم دابشلیم با بیدپای حکیم فرمود که مضمون وصیت اوّل آن بود که چون
کسی بشرف تقرب سلاطین معزز گردد و همه آیینهٔ محسود اقران خواهد شد و حسودان
در نقض قاعدهٔ حشمت کوشیده بسخنان مکرآمیز مزاج سلطان را بر وی متغیر خواهند ساخت
پس پادشاه باید که در قول صاحب غرض نیکو تأمل فرماید - و چون معلوم شود
که خالی از آمیزش و آلایش نیست آن را بسمع قبول نرساند - مثنوی -

مده راه صاحب غرض پیش خویش — که آمیخت باید گه نوش و نیش

بصورت دهد نوش و یاری کند — بمعنی زند نیش و خواری کند

و من از برهمن التماس دارم که مناسب این حال داستانی بیان فرماید و
تقریر کند که کسی که نزد پادشاهی مقرب بوده باشد و بسخن غرض آمیز حسودی
مرتبهٔ او خلل یافته و دوستی بدشمنی و موافقت بمخالفت انجامیده بتفصیل باز نماید

برهمن فرمود که مدار اساس سلطنت برین وصیت ست. و اگر پادشاه اهل غرض
را از فساد اضرار منع نفرماید بیشترے ارکان دولت را منکوب و مخذول سازند
و خللے کلی از ان هم بملک راه یابد و هم بمالک سرایت کند. و چون مفسدے
شریر میان دو دوست مجال دخل یافت هر آئینه سرانجام کار ایشان
بوحشت و ملامت خواهد کشید چنانچه میان شیر و گاو بود. راے
پرسید که چگونه بوده است آن ◊

حکایت. برهمن گفت. آورده اند که بازرگانے بود منازل بسے
پیموده. و اقالیم شرق و غرب را طے کرده و سرد و گرم روزگار دیده
و تلخ و شیرین ایام بسیار چشیده. بیت

خریده بسے اسپ کار روائی ز روے تجربه بسیار دانائی

چون مقدمه سپاه مرگ که عبارت از ضعف پیری باشد بمملکت وجودش
تاختن آورد و طلایه لشکر اجل که اشارت بموے سفید ست حوالی چهار حد
وجودش فرو گرفت. مثنوی

نوبت پیری چو زند کوس درد دل بشود از خوشی و قوت ز مرد
موی سفید از اجل آرد پیام پشت خم از مرگ رساند سلام

خواجه دانست که مسافر کوس رحلت خواهد کوفت. و هم ولایت باید گذاشت
آشنائی هست در خانه برین وصیت نهاده باز خواند خطاب فرمود. فرزندان

خود را جمع کرد. و ایشان سه جوان رشید فرزانه بودند. اما بغرور ثروت و تهور شباب
از طریق اعتدال تجاوز نموده دست اسراف بمال پدر دراز کردندے - و از
کسب و حرفت اعراض کرده اوقات عزیز به بطالت و کسالت گذرانیدندے
پدر مهربان از فرط شفقت و مرحمت که لازم حال ابوت باشد. فرزندان را
پند دادن آغاز نهاد - و ابواب نصائح بے غرض مشتمل بر جوامع بیم و امید
بر ایشان بکشاد. فرمود که اے جوانان اگر قدر مالے که در حصول آن رنجے
بشما نرسیده نمی شناسید بهر حسب تقریر معذورید. اما باید دانست که مال
سرمایه سعادت دنیا و آخرت تواند شد. و هر چه جوینده از مراتب جهانی
بوسیله مال بدست توان آورد. و اهل عالم جویاے یکے از سه مرتبه
باشند. اوّل فراخی معیشت و سهولت اسباب آن و این مطلوب جمعے
باشد که همت ایشان بر نوشیدن و پوشیدن و در استیفاے لذت نفس
کوشیدن مقصود است - دوم رفعت منزلت و ترقی در مرتبت و طائفه که
مقصد ایشان این بود. ایشان اهل جاه و منصب باشند - و بدین دو مرتبه
نتوان رسید الّا بمال. سوم یافتن ثواب آخرت و رسیدن بمنازل کرامت و
گروهے که نظر بدین معنے دارند اهل نجات و درجات اند و حصول این مرتبه نیز
بمال حلال می تواند بود. نعم المال الصالح للرجل الصالح[عه] چنانچه مثنوی

عه خوب است مال نیک حلال براے مرد نیک ۱۲

در کتاب مثنوی فرموده. بیت

مال را گر بهر دین باشی حمول — نِعْمَ مالٌ الصالح گفتش رسول

پس معلوم شد که ببرکت مال اکثر مطالب بدست آید و بدست آمدن مال
بے کسب و طلب محال می نماید. واگر کسے نادرًا مال بے مشقت یابد چون
در تحصیل آن محنتے نکشیده باشد. هر آئینه قدر و قیمت آن ندانسته زود از
دست بدهد. پس روے از کاهلی برتافته بجانب اکتساب میل نمائید
و همین حرفت تجارت که بارها از من مشاهده کرده آید مشغول شوید. پسر
مهتر گفت اے پدر تو مارا بکسب میفرمائی. واین منافی توکل است. و
من به یقین میدانم که آنچه از روزی مقرر شده. هر چند در طلب آن جد و جهد
نکنم می خواهد رسید وآنچه روزی من نیست چندان که در جستجوے آن
سعی نمایم فائده نخواهد داد. مثنوی

هر چه که روزیست رسد در زمان — آنچه نباشد نرسد بے گمان
پس زپے آنچه نخواهد رسید — رنجش بیهوده چه باید کشید

و من شنیده ام که بزرگے گفته است آنچه روزی من بود هر چند از وے
گریختم در من آویخت. وآنچه نصیب من نبود چندان که در وے آویختم
از من گریخت. پس اگر ما کسب کنیم و اگر نکنیم هیچ وجه قسمت ازل را
نمی توان انداخت. چنانچه داستان آن درویش و پادشاه شاهد حال است

کہ یکے را بے رنج گنج پدر بدست افتادہ دیگرے بامید آن خزانہ ملک و
پادشاہی از دست بداد۔ پدر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

۴۔ حکایت۔ پسر گفت در ولایت حلب پادشاہی بود کامگار و فرمانروائے
عالی مقدار بسے انقلابات روزگار دیدہ و بسیار تغیرات لیل و نہار مشاہدہ
کردہ۔ او را دو پسر بود در غرقاب غرور جوانی اُفتادہ۔ و از نشاءِ شراب
کامرانی سرخوش گشتہ پیوستہ بہ لہو ولعب مائل و بطرب و نشاط مشغول
بودندے۔ و نغمہ این ترانہ زبان چنگ و چغانہ استماع نمودندے۔ فرد

بعیش کوش کہ تا چشم میزنی بہم ❊ خزان ہمی رسد و نوبہار میگذرد

پادشاہ مرد عاقل و صاحب تجربہ بود جواہر وافر و نقود نامحدود داشت
بعد از مشاہدہ اطوار فرزندان ترسید کہ پس از وے آن اندوختہا را دست
سرخرچ تلف اندازند بوجہ احتیاج بلکہ بیاد تاراج بر دہند و در حوالی
آن شہر زاہدے بود پشت پا بر اسباب دنیا کردہ و روے بہ تہیہ زاد آخرت
آوردہ۔ بیت

سو ختہ تاب تجلی شدہ ❊ شیفتہ حضرت مولیٰ شدہ

پادشاہ را با وے اُلفتے بود بہ نسبت وے ارادت عقیدتے بود تمامی اموال
را جمع فرمودہ بوجہے کہ کسے بران اطلاع نیافت در صومعۂ وی دفن کرد
و نزد پدر را وصیت فرمود چون دولت پوشاہ بے بقا روے از فرزندان

من بیتابد و سرچشمۂ اقبال که چون سراب نمایشے بیش ندارد و بخاک ادبار
انباشته شود و فرزندان من کم بضاعت و محتاج گردند ایشان را ازان
گنج خبر دهد۔ شاید که بعد از دیدن نکبت و کشیدن محنت تنبّهے یافته آن را
بروجه مصلحت صرف نمایند۔ و از اسراف و اتلاف انحراف ورزیده جانب
اعتدال مرعی دارند۔ زاهد وصیّت شاه قبول کرد و شاه از برائے اصلاح
حال درون قصرے که داشت چاہے ترتیب کرده چنان فرمود که خزانه
آنجا مدفون می سازد۔ و فرزندان را ازان صاحب وقوف گردانید که چون
صورت احتیاجے روے نماید۔ این ذخیرهٔ کلّی که مدد معاش توانند بود۔
مخزون است و بعد ازین حال باندک زمانے شاه و زاهد هر دو اجابت
دعوت حق نموده از جام کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ[1] بیهوش افتادند۔ فرد
هر آن که زاد بناچار بایدش نوشید ز جام دهر مئے کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ[2]
وان گنج که در صومعهٔ زاهد مدفون بود مستور و مخفی مانده هیچکس را ازان
حال وقوف نیفتاد۔ و برادران بعد وفات پدر بجهت مقاسمت ملک و مال
بجنگ و جدال افتادند۔ و برادر مهتر از سر قوت و شوکت غلبه کرده تمامی جهات بتصرف
خویش گرفت۔ و برادر خرد را مغموم و محروم بگذاشت۔ بیچاره از منصب سلطنت
بے نصیب و از مال موروث بے بهره ماند۔ با خود اندیشید که چون آفتاب

---

[1] هر شخصے چشنده مرگ است ۱۲ [2] هر که هست برزمین فانی شود ۱۲

نعمت وحشمت روی بمغرب زوال نهاده چرخ جفا پیشه شیوهٔ بیوفائی
و بدمهری آشکارا کرد۔ بار دیگر روی بطلب نیا آوردن و آزموده را
بازآزمودن چه نتیجه دهد۔ مثنوی

جملهٔ دنیا ز کهن تا به نو چون گذران ست نیرزد به جو
مملکتی بهتر ازین ساز کن خوشتر ازین حجره درے باز کن

هیچ به ازان نیست که چون گریبان دولت از قبضهٔ اختیار بیرون شد
دامن توکل و قناعت بچنگ آرم۔ و رتبهٔ درویشی را که سلطنت بے زوال
است از دست ندهم بیت

درویش را که گنج قناعت مسلّم است درویش نام دارد و سلطان عالم است

پس بدین نیت از شهر بیرون آمد۔ با خود گفت فلان زاهد دوست پدر من
بود صلاح در آنست که روی بصومعهٔ وی در آرم و در قدم وی بطریق
ریاضت راه عبادت بسپرم چون بصومعهٔ زاهد رسید معلوم فرمود که طوطی
روح شریفش از قفس بدن بجانب ریاض فِی جَنَّةٍ عَالِيَةٍ طیران نموده
وصومعهٔ ازان پیر روشن ضمیر خالی مانده۔ ساعتی ازان حال ندده ملال
برو غالب شده عاقبت بهمان موضع راحت اقامت کرده از سر ارادت
دران بقعه مجاور گشت و در حوالی صومعه کاریزی بود که از درون صومعه
چاهی کنده بودند و بدان کاریز راهی کرده پیوسته آب ازان کاریز بدان چاه آمدی

واہل صومعہ آنرا بکار بردندے وبدان غسل و وضو ساختندے ۔ شاہزادہ
روزنے دلو بچاہ فروگذاشت ۔ آواز آب نیامد ۔ نیک احتیاط کرد و رنگ چاہ
آب نبود ۔ متامل شد کہ آیا چہ حادث شدہ کہ آب بدین چاہ نمی آید و اگر خللے
کلی بچاہ و کاریز راہ یافتہ باشد وبہ تمامی مدروس شدہ دیگر درین بقعہ
بودن متعذر خواہد بود ۔ پس جہت تحقیق این حال بچاہ فرو شد و اطراف
وجوانب چاہ وآب و راہ را بنظر تدقیق مشاہدہ می نمود ۔ ناگاہ حفرہ بنظر
درآمد کہ ازانجا قدرے خاک در راہ آب افتادہ بود و مانع آمدن آب بچاہ
شدہ ۔ باخود گفت آیا این حفرہ بہ کجا رود ۔ و این سوراخ از کجا سر برکشد
پس آن سوراخ را کشادہ تر گردانید ۔ قدم در روے نہادن ہمان بود و
برسر گنج پدر رسیدن ہمان ۔ شاہزادہ کہ آن مال بے حساب نقود بیکران
بدید خداے را سجدۂ شکر کرد و گفت ۔ اگرچہ مال بسیار و جواہر بیشمار است
امّا از منہج توکل وجادۂ قناعت عدول نباید نمود ۔ و بقدر احتیاج صرف
باید کرد تا ببینم کہ از غیب چہ آید بظہور ۔ وازان جانب برادر مہتر در
فرمانروائی متمکن شدہ ۔ پرواے رعیّت ولشکر نداشتے وبامید گنج موہوم
کہ در قصر پدر خیال می بست ۔ ہرچہ بدست آوردے تلف کردے و از
غایت نخوت وغفلت برادر خورد را تفقد نمودے و از الفت او ننگ داشتے
ناگاہ دیرا دشمنے پدید آمد ۔ وبالشکر جرّار تیغ گذار قصد ولایت او کرد

شاهزاده خزانه تهی و لشکرے بے سامان و پریشان حال یافت۔ بدان موضع آمد که پدر نشان گنج داده بود تا بدان مال موفور سپاه را معمور سازد لا مُلکَ اِلّا بالرِّجالِ وَلا رِجالَ اِلّا بالمالِ چندان چه سعی بیشتر کرد۔ نشانِ گنج کمتر یافت۔ و هر چند جد و جهد زیاده نمود از حصول مقصود محروم تر بود بشنو این نکته که خود را از غم آزاده کنی خون خوری گر طلب روزی ننهاده کنی
و چون بکلی از یافتن نا امید شد بانواع حیل تمسک نموده لشکرے ترتیب کرد و روے بدفع خصم آورده از شهر بیرون آمد۔ بعد ازان که از جانبین صف جدال برآراستند۔ و آتش قتال اشتعال یافت از صف لشکر دشمن تیرے بمقتل شاهزاده رسید۔ و بر جاے سرد شد۔ و ازین جانب نیز تیرے بیدا ختند و پادشاه بیگانه نیز کشته گشت۔ و هر دو لشکر پریشان و مهمل ماند۔ نزدیک بود که آتش فتنه افروختن گیرد۔ و بشعلهٔ هرج و مرج اهالی هر دو مملکت سوخته شوند۔ آخر الامر سرداران هر دو سپاه جمع شدند۔ و باستصواب یکدیگر از خاندان بادشاهی و دودمان فرماندهی ملکے کریم طبع نیکو خصلت جستند که شغل سلطنت و مهم مملکت بدو تفویض نمایند۔ اسے مجموع بران قرار بگرفت که شهر یار کامگار که فرق دولت او سزاوار تاج سرافرازی و خنصر سعادت او شایستهٔ خاتم جهانداری باشد۔ همان شاهزاده

ـــلہ نیست ملک مگر به مردان۔ و نیستند مردان مگر به دولت ۱۲

متوکّل ست. کاردانِ ممالک بدر صومعهٔ وے رفتند. و ملک زاده
را بتعظیم و جلال هرچه تمامتر از کنجِ خمول ببارگاهِ قبول و از زاویهٔ عزلت
بصدرِ مسندِ دولت بردند. و میامنِ توکّل هم گنجِ پدر بدو رسید و هم مملکت
پدر بدو قرار گرفت. و این مثل بدان آوردم. تا متحقّق شود که یافتن نصیب
بسعی و کسب تعلّقے ندارد و اعتماد بر توکّل فرمودن به از آن باشد که تکیه بر کسب کردن. مثنوی

نیست کسبے از توکّل خوب تر — چیست از تفویض خود محبوب تر
این توکّل کن ملرزان پا و دست — رزق تو بر تو ز تو عاشق تر ست
گر ترا صبرے بُدے رزق آمدے — خویش را چون عاشقان بر تو زدے

چون پسر این داستان با تمام رسانید پدر فرمود آنچه گفتی محض صدق و صواب ست
امّا این عالم عالمِ وسائط و اسباب ست. و سُنّتِ الٰهی برین جاری شده
که ظهور اکثر حالات این جهانی باسباب وابسته باشد. منفعتِ کسب
از توکّل زیاده است. چه نفعِ توکّل همین که به متوکّل میرسد و بس. و نفعِ کسب
از کاسب بدیگرے سرایت می کند. و نفع رسانیدن دلیلِ خیریّت است.
که خَیرُ[1] النَّاسِ مَنْ یَنْفَعُ النَّاسَ و کسے که قادر باشد بر آنکه بدیگرے
رساند حیف باشد که کاهلی ورزد. و اگر دیگرے نفع گیرد. مگر تو قصهٔ آن
مرد نشنیدهٔ که بعد از مشاهدهٔ حال باز و کلاغ سبب را بر طرف نهاد. و بدان سبب

[1] بهتر مردمان آن کس است که فائده رساند مردمان را ۱۲

عتاب الٰہی بدو رسید. پسر پرسید که چگونه بوده است آن؟

۳ حکایت. پدر گفت آورده اند که درویشی در بیشه میگذشت. و در آثار رحمت و اطوار قدرت اندیشه می فرمود. ناگاه شاهبازی تیز پر دید قدری گوشت در چنگال گرفته گرد درختی پرواز میکرد و با هتزاز تمام بر حوالی آشیانه طوف می فرمود مرد ازین معنی متعجب شده زمانی بنظاره بایستاد. کلاغی بی بال و پر دید. دران آشیانه افتاده. و آن باز پاره پاره گوشت جدا میکرد. و بقدر حوصلهٔ کلاغ بی بال و پر در دهنش می نهاد مرد گفت سبحان الله عنایت الٰہی و رحمت نامتناهی نگر که کلاغی بی پر و بال را که نه قوت طیران دارد و نه شوکت جولان در گوشهٔ این آشیانه بی روزی نمی گذارد.

مثنوی

ادیم زمین سفرهٔ عام اوست	برین خوان یغمان چه دشمن چه دوست
چنان پهن خوان کرم گسترد	که سیمرغ در قاف قسمت خورد

پس من که پیوسته در طلب روزی از پای نمی نشینم و سر در بیابان حرص نهاده بهر حیله نانی بدست می آرم. هر آینه از ضعف یقین و سستی اعتقاد خواهد بود. مثنوی

ضامن روزی شده روزی رسان	چند بهر سوی دوم چون خسان
از دل خرسند بر آرم نفس	کانچه رسد بهرهٔ ما نست و بس

آن به که بعد ازین سر فراغت بزانوی عزلت نهم و خط لطافت بصفحهٔ کسب د

حرفت کشم ع اَلرِّزْقُ عَلَی اللّٰہِ تَبَارَکَ وَتَعَالٰی آنکہ دست از اسباب بریدہ
شستہ در گوشۂ نشست۔ ودل بہ توکل در عنایت بے غایت مسبب الاسباب
بستہ ع دل در سبب مبند و سبب را بشکن ۔ پس شبانہ روز در زاویۂ
عزلت قرار گرفت۔ واز ہیچ فتوحے روے ننمود۔ وہر ساعتے نحیف تر
وضعیف تر میشد۔ عاقبت ضعف روے بقوت نہاد ومرد زاہد قوی ضعیف
شد واز ادائے مراسم طاعت وعبادت باز ماند۔ حق تعالیٰ پیغمبر آن زمان
را نزدیک وے فرستاد۔ وبفنائے تمام پیغام داد کہ اے بندۂ من مدار این
عالم را اسباب ووسائط نہادہ ام۔ اگرچہ قدرت من بے سبب ہم میتواند ساخت
امّا حکمت من اقتضائے آن کردہ کہ اکثر مہمات بسببہا ساختہ وپرداختہ گردد
وبدین سبب قاعدہ افادہ واستفادہ تمہید یابد۔ پس اگر تو سبب فائدہ
دیگرے توانی شد بہتر از آن باشد کہ بسبب دیگرے فائدہ باید گرفت فرد
چو باز باش کہ صیدے کنی ولقمہ دہی ۔ طفیل خوار مشو چون کلاغ بے پر وبال
واین مثل بدان آوردم تا بدانی کہ ہمہ کس از رفع حجب اسباب میسر نیست۔
وتوکل پسندیدہ آن است کہ باوجود مشاہدۂ اسباب در مقام توکل ثابت
باشد تا از فیض اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللّٰہِ بہرہ مند بود وبزرگے فرمودہ است
کسبے بکن تا کاہل نشوی۔ وروزی از خدا امیدان تا کافر نشوی مثنوی

سلہ روزی رسانیدن بر ذمہ خدائے بزرگ وبرتر است ۱۲ سلہ کسب کنندہ دوست خدا است ۱۲

از توکل در سبب کاهل مشو　　رمز الکاسب حبیب الله شنو

گر توکل می‌کنی در کار کن　　کسب کن پس تکیه بر جبار کن

پسر دیگر سخن آغاز کرد که ای پدر ما را قوت توکل کلی نیست پس از کسب چاره نباشد و چون بکسب اشتغال کنیم و خداوند تعالی از خزانهٔ غیب مالی و منالی روزی ما گرداند آنچه باید کرد. پدر گفت مال جمع کردن آسان است نگاه داشتن و از آن فائده گرفتن دشوار. و چون کسی را مالی بدست آید دو صورت از لوازم باید شناخت یکی آنکه محافظت آن بر وجهی باید نمود که از ملامت و تاراج ایمن تواند بود و دست دزد و راهزن و کیسه بر از آن کوتاه ماند. که زر را دوست بسیارست و زردار را دشمن بیشمار. بیت

چرخ نه سپهی در میان می زند　　قافلهٔ محتشمان می زند

دوم آنکه از خرج آن فائده باید گرفت. و اصل المال تلف نباید کرد چه اگر همه از سرمایه بکار برند و به سود آن قناعت نکنند اندک فرصتی را اگر دفینها از آن بر آید. مثنوی

هر آن جو کابی نیاید بروی　　باندک زمانی شود خشک پی

گر از کوه گیری و ننهی بجای　　سرانجام کوه اندر آید ز پای

هر کرا دخلی نباشد و دائم خرج کند یا خرجش زیاده از دخل باشد عاقبت الامر در ورطهٔ احتیاج افتد بلکه کارش بهلاکت انجامد چنانچه آن موش

ملت کار که خود را از عجز هلاک گردانید. پسر پرسید که چگونه بوده است آن
هم حکایت‌ها. پدر گفت آورده اند که دهقانی جهت ذخیره مقدارے
غله بانبارے نهاده بود. و ابواب تصرف دران مسدود گردانیده. تا روزیکه
احتیاج بغایت و ضرورت بنهایت رسد ازان فائده توانند گرفت. قضارا
موشی که از غایت شره خواستے که دانه از خرمن ماه دزدد و خوشهٔ پروین از مزرعه
آسمان بچنگال حرص در رباید در حوالی آن منزل خانه بود در جوار آن انبار
آشیانه داشت. پیوسته در زیر زمین از هر طرف نقب زدے. و بدندان
خاراشگاف هر جانب حفرے برید. ناگاه سر حفره از میانهٔ غله بیرون
آمد و از سقف خانه اش دانهاے گندم چون شهاب ثاقب از آسمان ریزان
گشت. موش دید که وعدهٔ وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ[1] وفا انجامید. و نکتهٔ التمسوا
الرزق في خبايا الارض[2] روشن شد. بظهور آن نعمت مواجب شکر به
تقدیم رسانید. و بحصول آن جواهر قیمتی ثروتے تمام حاصل کرده نخوت
قارونی و رعونت فرعونی آغاز نهاد. باندک فرصتے موشان محله از مضمون
آن حال خبردار شده در ملازمت او کمر خدمتگاری بستند. بیت

این دغل دوستان که می بینی ‖ مگسانند گرد شیرینی

دوستان نواله و حریفان پیاله بروے جمع آمدند. وچنانچه عادت ایشان

---

[1] در آسمان روزی شماست ۱۲ [2] تلاش کنید روزی را در روئیدگی زمین ۱۲

باشد طرح تملق افگنده سخن جز بمراد دل و هوای طبع او نگفتندی - و زبان جز بمدح و ثنا و شکر و دعای او نگشادندی - و او نیز دیوانه وار از زبان بلاف و گزاف و دست به اتلاف کشاده - بتصور غلهٔ آن خانه فلیج نخواهد داشت - و پیوسته گندم ازان سوراخ ریزان و روان خواهد بود - هر روز مقداری کثیر ازان بر مصاحبان صرف کردی - و بملاحظهٔ عاقبت ناموده ازخیال امروز بفکر فردا نه پرداختی ع ساقیا امروز می نوشیم و فردا را که دید و دران اوقات که موشان دران گوشهٔ خلوت بعشرت مشغولی داشتند دست برده قحط و تنگ سالی خلق را از پای درآورده بود - و آتش گرسنگی در سینه جگر سوختگان بی مایه برافروخته - در هر جانب جانی بنانی میدادند و کسی التفات نمیکرد - و در هر طرف متاع خانه بنوالی می فروختند و کسی نمی خرید - مثنوی

هر گرا و بهار نان بودی هوس   قرص خور بر آسمان دیدی و بس
گشته زان تنگی جهانی تنگدل   گرسنه نالان و سیران سنگدل

موش مغرور بساط ناز و نعمت گستردنه از قحط سال خبر داشت و نه بر تنگی سال مطلع بود - چون روزی چند برآمد دهقان را کار بجان و کارد باستخوان رسید - در خانه بکشاد - دید که نقصان تمام بدان غله راه یافته - آه سرد از دل گرم برکشید و بر فوت آن تاسف بسیار خورده با خود گفت جزع کردن در قضیه که تدارک آن از حیز امکان خارج باشد طریق خردمندی نیست -

حالا بقیۂ غلہ کہ درین خانہ است جمع کردن دیموضع دیگر نقل فرمودن اصوب
می نماید پس دہقان باخراج آن جزوے کہ ماندہ بود۔ اشتغال نمود
ودران محل موشے کہ خودرا صاحب آن خانہ و مہتر آن کاشانہ می پنداشت
در خواب بود۔ دو موشان دیگر از غایت حرص و آز آوازہ پاے دہقان نہ
صداے آمد وشد بر زبر سر ایشان نمی شنیدند۔ درمیانہ موشے تیز ہوش
آن صورت را فہم کردہ جہت تحقیق آن بالاے بام برآمدہ از راہ روزنہ کیفیت
واقع مشاہدہ نمود۔ فی الحال بزیر آمد۔ ومضمون قصہ بایاران گفتہ خودرا
ازان سوراخ بیرون افگند۔ وایشان نیز ہر یک بگوشۂ بیرون رفتند۔
ولی نعمت را تنہا گذاشتند۔ مثنوی

ہمہ یار تو از بہر ترا ستند ۔۔۔ پے لقمہ ہوا دار تو باشند
چو حالت کاہد از مہر تو کاہند ۔۔۔ زیانت بہر سود خویش خواہند
ازین مشتے رفیقان ریائی ۔۔۔ بریدن بہتر ست از آشنائی

روز دیگر کہ موش سر از بالین آسایش برداشت چنانکہ حبیب را است احتیاط
کرد۔ از یاران کسے ندید و ہر چند از پیش و پس بیشتر تفحص نمود اثر مصاحبان
کمتر یافت فغان در گرفت و گفت بیت

یاران کہ بودہ اند ندانم کجا شدند ۔۔۔ آیا چہ حال بود کہ از ما جدا شدند

پس جہت تحقیق احوال ایشان بعد از مدتے متمادی کہ عزلت اختیار کردہ بود۔

از گوشهٔ کاشانه بیرون آمد. ببالای منزلی که از آنجا غله فروشی ریخته برآمد.
اثری نیافت. چون به پریشانی تنگی وگرانی اطلاع یافت باضطرابی تمام
سوی خانه روان شد تا ذخیره که دارد در محافظت آن غایت سعی بجا
آرد. چون بخانه رسید آنجا نیز از غله اثری ندید. و از آن سوراخ پا بخانه
در آمد. آن مقدار از شور و غلی که قوت یکساله اش بود پیدا نبود و طاقتش
طاق گشت. بدست اضطراب گریبان جان چاک زدن گرفت. و چندان
سر سودا را بر زمین زد که مغزش پریشان شد. و بشومی تلف کاری او در ورطهٔ
هلاکت و خاکساری افتاد. و این مثل را فایده آنست که خرج آدمی باید که
فراخور دخل باشد. و سرمایه که دارد از سود آن منتفع گردد و بوجهی که
نقصان برأس المال نرسد. آن را محافظت نماید. بیت

بدخل و خرج خود ای مرد هم نظر کن چو دخلت نیست خرج آهسته تر کن

چون پدر از اتمام این داستان پرداخت پسر خرد تر برخاست و دیباچهٔ
سخن را بجواهر دعا و ثنای پدر بیاراست. و گفت ای پدر بعد از آنکه
کسی مال خود را محافظت بر قاعده نمود و از آن سودی تمام گرفت آن
سود را چگونه خرج کند. پدر فرمود که طریق اعتدال در همه چیز ستوده است
خصوصا در باب معاش. پس خداوند مال باید که بعد از حصول فایده
دو قاعده دیگر رعایت کند. یکی آنکه از اسرافات و اخراجات ناموجه اجتناب

نماید تا خفت پشیمانی بار نیارد. دوم زبان طعن نگشاید فی الحقیقت
اتلاف مال و اسراف در خرج از وسوسهٔ شیطان است - اِنَّ الْمُبَذِّرِيْنَ
كَانُوْٓا اِخْوَانَ الشَّيٰطِيْنِ — مثنوی

هست بی مروّتِ عالی گُهر ... بخل ز اسراف پسندیده تر
گرچه عطا و همه جا دلکش است ... هرچه بجا نه بود آن ناخوش است

دوم باید که از بدنامی بخل و عار امساک احتراز نماید که مرد بخیل در دین و دنیا بدنام بود و دنیادار ممسک همه وقت مطعون و دشمن کام بود و مال بخیل در عاقبت هدف تیر تاراج و تلف شود چنانچه مثلاً حوض بزرگ که پیوسته از چند جوی آب در وی آید و باندازهٔ دخل خرج نداشته باشد لابد از هر طرفی راه جوید - و از هر گوشه بیرون برآید و رخنها در دیوار وی افتد و آخر الامر بدان رسد که یکبارگی از حوض نابود و ویران شده آبها در اطراف و جوانب پراگنده گردد و بشّر مال البخیل بحادث او وارث قطعه

مال کز دست بخیل بدر شتافت ... دست تاراج وادهم یا باورش
یا بوارث رسد که گاهی ... خنده بر بخل می کند با وش

چون پسران نصائح پدر شنیدند و منافع سخنان او نیک بشناختند هر یک

---

۱ بدرستیکه بے اندازه خرج کنندگان برادر شیطانان هستند ۱۲

۲ خوشخبری دولت بخیل را بیکی از صدمه یا میراث گیرنده ۱۲

حرفتے اختیار نمودہ دست بکارے زدند۔ و برادر مہتر ایشان روے
بہ تجارت نہاد و سفر دور دست پیش گرفت۔ بادے دو گاؤ بارکش
بودند کہ ثور گردون با قوت ایشان طاقت مقاومت نداشتے۔ و شیر فلک
از صولت و صلابت آنہا چون گربۂ روزہ دار ناخن ہیبت در پنجۂ اضطرار
نہان کردے۔ بیت

بجثہ ہمچو فیل و بحملہ چو شیر   بدیدن دلاور برفتن دلیر

یکے را شتربہ نام و دیگرے را مندبہ۔ و خواجہ تاجر پیوستہ ایشان را تربیت
کردے و بنجود تعہد حال ایشان نمودے۔ اما چون مدت سفر دیر کشید و راہہا
دور قطع کردند۔ فتورے باحوال ایشان راہ یافتہ و از ضعفے بر ناصیۂ
حال ایشان ظاہر شدہ۔ قضارا در اثناے راہ خلابے عظیم پیش آمد۔ و شتربہ
دران بماند۔ خواجہ بفرمود تا بحیلتے تمام او را بیرون آوردند۔ و چون طاقت حرکت
نداشت یکے را ازمزد گرفتہ براے تعہد او نامزد کرد و مقرر شد کہ چون قوتے گیرد او را
بکاروان رساند۔ مزدور یک دو روزے درمیان بیابان ماندہ از تنہائی ملول
شد و شتربہ را گذاشتہ خبر فوت او بخواجہ رسانید۔ و دران منزل مندبہ از غایت کوفتگی و
مفارقت شتربہ درگذشت۔ اما شتربہ را بانک مدتے قوت حرکت پدید آمدہ۔ در طلب
چراخور ہر طرفے می پوئید۔ تا بمرغزارے رسید۔ بانواع ریاحین آراستہ و بگونہ گونہ
رستنیہا پیراستہ۔ رضوان از رشک آن روضہ انگشت غیرت گزیدہ۔ و آسمان در نظارۂ

آن دیدهٔ حیرت کشاده - فرد

از گل و سبزهٔ نوخاسته و آب روان   چشم بد دور تو گوئی که بهشت دگر است

شتربه را آن منزل خوش آمد - و رخت اقامت در ساحت آن مرغزار فرو گرفت
و چون یک چندے بے بند تکلیف و قید تکلف در ساحت آن مرغزارے بچرید -
و دوران هواے روح بخش و فضاے دلکشا بمراد دل گذرانید - بغایت قوی
جثه و فربه گشت - لذت آسایش و ذوق آرامش او را بران داشت که بنشاط
هر چه تمامتر بانگے بلند کرد - و در حوالی آن مرغزار شیرے بود با صولت و هژبری
در غایت شوکت و وحوش بسیار در خدمت او کمر بسته - و سباع بیشها سر متابعت
بر خط فرمان او نهاده - و شیر از غرور جوانی و نخوت حکومت و کامرانی و کثرت خدم
و بسیاری حشم کسے را از خود بزرگ تر تصور نکردے - و بیشتر از فیل قوی جثه را
در نظر نیاوردے و هرگز گاو دیده بود و نه آواز او شنیده بود - چون آواز شتربه بدو
رسید - بغایت هراسان شد و از ترس آنکه سباع بدانند که هراس بدو راه
یافته هیچ جانب حرکت نمی کرد و بر جاے ساکن می بود - و در حشم او دو شغالے محتال
بودند یکے را کلیله نام و دیگرے را دمنه و این هر دو بفطنت و ذکا شهرتے
تمام داشتند - اما دمنه بزرگ منش تر بود و در طلب جاه و ناموس حریص تر
و دمنه بفراست از شیر دریافت که خوفے بروے مستولی شده و از تردّد وے دل
مشغولی دارد - با کلیله گفت در حال ملک چه گوئی که تنها از حرکت چرا

گذاشته است و به یک جای قرار گرفته. بیت

آثار ملالت جبینش   داده خبر از دل حزینش

کلیله جواب داد که ترا با این سوال چه کار. و با گفتن این سخن چه نسبت. ع
تو از کجا سخن سر مملکت ز کجا. و ما بر درگاه این ملک خدمتی یابیم و در سایهٔ
دولتش با آسایش روزگاری گذرانیم همین بسنده کن و از تفتیش اسرار
ملک و تحقیق احوال ایشان درگذر چه ما ازان طبقه نه ایم که بمجالست
سلاطین مشرف توانیم شد. یا سخن ما نزدیک پادشاهان محل استماع تواند بود
پس ذکر ایشان کردن تکلف باشد. و هرکه تکلف کاری کند که سزای آن
نباشد بدو آن رسد که به بوزنه رسید. دمنه پرسید که چگونه بوده است آن

۵. حکایت کلیله گفت آورده اند که بوزنه درودگری را دید بر چوبی
نشسته و آنرا می برید. و دو میخ داشت یکی را در شکاف چوب فرو کوفتی
تا بریدن آن آسان گشتی. و راه آمد و شد اره گشاده شدی. و چون
شکاف از حد معین درگذشتی دیگری بکوفتی و میخ پیشینه را برآوردی
و برین منوال عمل می نمود. بوزنه تفرج میکرد. ناگاه درودگر در اثنای
کار بحاجتی برخاست. بوزنه چون جای خالی دید فی الحال بر چوب نشست
و ازان جانب که بریده بود پایهء او بشگاف چوب فرو رفت بوزنه آن میخ را
که در پیش کار بود قبل ازان که آن دیگری فرو کوبد از شکاف چوب برکشید

و چون میخ از شکاف کشیده شد فی الحال هر دو شق چوب بهم پیوسته شد۔
و خایهٔ بوزینه در میان چوب محکم بماند مسکین بوزینه از درد رنجور شده می نالید۔
و می گفت۔ بیت

آن به که هر کسی بجهان کار خود کند ۔ وان کس که کار خود نکند نیک بد کند

کار من میوه چیدن ست نه اره کشیدن و پیوسته پیشهٔ من تماشای بیشه
است نه زدن تیشه هر که اره کشیدن کند چنین آیدش پیش۔ بوزینه با خود
درین گفتگو بود که درودگر باز آمد و او را دستبردی بسزا نمود و کار بوزینه
بدان فضولی بهلاکت انجامید۔ و ازینجا گفته اند که کار بوزینه نیست نجاری
و این مثل بدان آوردم تا بدانی که هر کس را کار خود باید کرد۔ و قدم
از اندازه بیرون نباید نهاد و لکلّ عمل رجال[1] و چه زیبا گفته اند بیت

مثلی یاد دارم از یاری ۔ کار هر مرد و مرد هر کاری

این کار که نه کار تست فرو گذار و اندک طعمه و قوتی که می رسد غنیمت
شمار۔ دمنه گفت هر که بملوک تقرب جوید برای طعمه و قوت نه باید۔
چه شکم بهر جائی و بهر چیزی پر شود۔ بلکه فایدهٔ ملازمت ملوک یافتن
منصب عالی باشد۔ تا دران حال دوستان را توانند بلطف نواختن و هم
دشمنان را بقهر ساختن۔ و هر که همت او بطعمه سر فرو در آرد از شمار بهائم است

[1] یعنی برای هر کار مردان اند ۱۲

چون سگ گرسنه که باستخوانے شاد شود۔ وگربۂ خسیس طبع که بنان پارہ خوشنود گردد۔ ومن دیده ام که شیر اگر خر گوشے شکار کند۔ چون گورے بیند دست ازو باز داشته روے بصید گور آورد۔ فرد

ہمّت بلند دار که نزد خدا و خلق   باشد بقدر ہمت تو اعتبار تو

وہر که درجۂ بلند یافت اگرچه چون گل کوتاه زندگانی باشد خردمندان بسبب ذکر جمیلے اورا دراز عمر شمرند۔ وآن بدنائت ودون ہمتی سر فرود آرد چون برگ نار اگرچه دیر بپاید نزدیک اہل فضل اعتبارے نیابد وازو حسابے برنگیرند فرد۔

سعدیا مرد نکو نام نمیرد ہرگز   مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

کلیله گفت طلب مراتب ومناسب از جمعے میکو آید که بشرف نسب وفضیلت ادب وبزرگ زادگی استعداد واستحقاق آن داشته باشند۔ وما ازین طبقه نیستم که مرتبه ہاے بزرگ را شایسته باشیم ودر طلب آن قدم سعی توانیم زد فرد

خیال حوصلۂ بحر می پزم ہیہات   چہاست در سر این قطره محال اندیش

دمنه گفت دست مایۂ بزرگی عقل وادب ہست نه اصل ونسب۔ ہر که عقل صافی وخرد کامل دارد وخویشتن را از پایۂ خسیس بمرتبۂ شریف رساند۔ وہر کرا راے ضعیف وعقل خفیف باشد خود را از درجۂ اعلیٰ بمرتبۂ ادنیٰ اندازد۔ قطعه

بہ پیشکاریِ عقلِ ضعیف ورائے درست — توان کمندِ تصرف بر آسمان افگند
اگر نہ دیدۂ دل برکشاید از ہمّت — نظر بسوے معانی نمی توان افگند

و بزرگان گفته اند که ترقی درجاتِ شرف بزحمتِ بسیار دست دہد۔ و تنزل از مرتبۂ عزت باندک کلفتے میسر گردد۔ چنانکه سنگ گران را بہ مشقت بسیار از زمین بردوش توان کشید۔ و باندک اشارتے بر زمین توان انداخت۔ و بواسطۂ اینست که جز مرد بلند ہمت که تحمّل مِنّت داشته باشد کسے دیگر بکسب معالی رغبت نمی توان نمود۔ فرد

نازنین را عشق ورزیدن نزیبد جان من — شیر مردان بلاغت یاد رین غوغا نہند

ہرکہ آسایش الخمول راحة طلبد دست از آبروے بشسته دائم الوقت در زاویۂ خواری و ناکامی منزوی خواہد بود۔ و آنکه از خارستان الشہرة آفة اندیشید اندک فرصتے را گلِ مراد چیده در چمن عزت بر مسند عشرت نخواہد نشست۔ قطعه

تا غم نخورد و در دنیفزود قدر مرد — تا لعل خون نکرد جگر قیمتے نیافت
از نامۂ سعادت خود مرد راہرو — بے داغ محنتے رقمِ دولتے نیافت

مگر تو داستانِ آن دو ہمراه نشنیدۂ که یکے بواسطۂ تحمّل رنج و عنا بدرو هٔ بادشاہی رسید۔ و دیگرے بسبب کاہلی و تن آسانی در حضیض احتیاج و پریشانی

ط گمنام بودن آرام ست ۱۲ ۝ مشہور شدن بلا است ۱۲

ماند. کلیله گفت که چگونه بوده است آن

۹ حکایت - دمنه گفت دو رفیق که یکی سالم نام داشت و دیگری غانم - در راهی سیر میکردند و بمرافقت یکدیگر منازل و مراحل قطع میکردند گذر ایشان بر دامن کوهی افتاد - که قله اش با سپهر نیلگون عنان در عنان داشتی - و کمرش با سطح منطقة البروج رکاب در رکاب بستی و در پای آن کوه چشمه آب بود بصفا چون رخسارهٔ تازه رویان گلعذار و بحلاوت چون سخن شکر لبان شیرین گفتار - و در پیش چشمه حوضی بزرگ ساخته و گرداگرد آن درختان سایه دار سر بر آورده - نظم

زیک سو شاخ ریحان بر دمیده ز دیگر سو درختان سر کشیده
بپای سرو سنبل در فتاده بنفشه پیش سوسن سر نهاده

القصه آن دو رفیق از بادیه بوادی بدان سر منزل پاک رسیدند و چون جای خوش و هوای دلکش دیدند آنجا بعزم آسایش قرار گرفتند و بعد از آسودگی بر اطراف و جوانب حوض و چشمه گردش میکردند - و از هر سو نظری می افگندند - ناگاه بر کنار حوض از آن سو که آب می آمد - سنگی سفید دیدند - و بخط سبز که جز نقاش قدرت بر صفحهٔ حکمت رقمی چنان نتوان کشید بر وی نوشته که ای مسافر این منزل را بشرف نزول مشرف ساختی بدان که ما نزل مهمان به بهترین وجهی ساخته ایم - و مائده فایده بخوب ترین نوعی

پرداختن و لے شرط آنست که از سر گذشته پاے درین چشمه نهی و از خطره
گرداب و هول غرقاب اندیشه نانموده خود را بحر لجج که توانی بکناره اندازی
و شیرے که از سنگ تراشیده در بیابان کوه نهاده اند - آنرا بر دوش کشی - و
بے تأمل و تعلل بیک دویدن خود را ببالاے کوه رسانی - و از نهیب سباع
جان شکار که پیش آید و شوکت خارهاے جگر دوز که دامنگیر شود اندکے باز
نمانی - که چون راه بسر آید درخت مقصود ببر آید - رباعی

تا ره نه رود کسے بمنزل نرسد
تا جان نکند بعالم دل نرسد
گر جان بکنی نگیر دانه از قبول
یک شعشعه خور بکامل نرسد

بعد از وقوف بر مضمون آن خط غانم روے بسالم کرده که اے برادر بیا
تا بقدم مجاهده این میدان مخاطره بپیمائیم - و جهد و قوت بر کماهی این
طلسم آنچه امکان می باشد نمائیم - فرد

یا بمراد بر سپهر گردون نهم پاے
یا مردوار در سر همت کنم سر

سالم گفت - اے یار عزیز بمجرد دیدن خطے که راقم آن معلوم و حقیقت آن
مفهوم نباشد ترک خطر عظیم سپردن و بتصور فائده وهمی منفعت خیالی
خود را در مهلکه بزرگ انداختن دلیل جهل است هیچ عاقل نه بیقین
و ترا کی بگمان مجرد و هیچ خردمند [illegible] براے راحت نسیه
قبول نکند - فرد

نیست برابر بنزد هر دم دانا ‌ ‌ ‌ یک دم غم با هزار ساله تنعم

غانم فرمود که اے رفیق مشفق ہوس استراحت مقدمۂ خست و دنائت

است۔ و ارتکاب مخاطرہ نشانۂ دولت و عزت۔ قطعہ

ہر کہ آسودگی در راحت جست ‌ ‌ ‌ دل خود را او بجہت شاد نہ کرد

وانکہ ترسید از جفاے خمار ‌ ‌ ‌ قدح بادۂ مراد نخورد

سر مرد بلند ہمت بگوشۂ دو توشہ فرو نیاید۔ و تا پایۂ بلند بدست نیارد

از پاے طلب نہ نشیند۔ گل طرب بے خار تعب نتوان چید۔ و در گنج مراد

بہ کلید سنج نتوان کشاد۔ و مرا پاے ہمت عنان گرفتہ بسر کوہ خواہد کشید

و از گرداب بلا و تحمل بار عنا نخواہم اندیشید۔ فرد

گر در طلبش مارا رنج بر سد شاید ‌ ‌ ‌ چون عشق حرم باشد سہل ست بیابانہا

سالم گفت مسلم کہ بوے بہار دولت با خوغاے خزان نکبت در توان

ساخت فاما در راہے قدم زدن کہ پایان ندارد و در بحرے سیاحت نمودن

کہ ساحلش پدید نیست از طریق خردمندی دور مینماید۔ و ہر کہ در کارے

شروع کند باید کہ چنانکہ مدخلش را دانستہ مخرجش را نیز ببیند و از آغاز ہم نظر

بانجام انداختہ حذر و نفع آنرا امیران عقل بسنجد۔ تا بیچ بیہودہ نکشیدہ باشد

نقد عمر عزیز را بر باد فنا بر نداده۔ مثنوی

تا نہ کنی جاے قدم استوار ‌ ‌ ‌ پاے منہ در طلب ہیچ کار

در ہمہ کارے کہ در آئی نخست　　رخنۂ بیرون شدنش کن درست

شاید کہ این خط برائے تحریر نوشتہ باشند۔ واین رقم برائے استہزاء و بازی
کشیدہ واین چشمہ گردابے باشد کہ از آشنائی بکنار نتوان آمد۔ واگر عبارت ازو
سیر گردو بکن کہ وزن شیر سنگے تیشاید باشد کہ بر دوش نتوان کشید واگر آن
نیز وجود دیگر دمکن است بپاسادہ ازین ابہرہ نتوان رسید واگر اینہمہ بجاآوردہ شود
ہیچ معلوم نیست کہ نتیجہ چہ خواہد بود۔ من بارے درین معاملہ ہمراہ نیستم وترا
نیز از اقدام درین کار منع می کنم۔ غانم گفت ازین سخن درگذر کہ من بقول
کسے از عزیمت خود بر نگردم و عقدے کہ بستہ ام بوسوسۂ شیاطین
الانس والجن نشکنم۔ ومن میدانم کہ تو قوت ہمراہی نداری ودر
مرافقت موافقت نخواہی کرد۔ بارے تماشہ نظارہ می کن وبدعائے
نیازمندی مددے می دہ۔ فرد

وانم کہ ترا قوت مے خوردن نیست　　بارے بتماشا گری مستان آئے

سالم دانست کہ او در ہم خود یک جہت است گفت اے برادر ہیچ نہ سخن
من متمتع نمی شوی وترک این ناکردنی نمی کنی۔ ومن طاقت مشاہدۂ این
حالت ندارم ونفرّج کارے کہ ملائم طبع ومقبول دل من نیست نتوانم
صلاح دران دیدہ ام تیغ بیرون کشیدہ باید زین ورطہ رخت خویش

ل شیاطین ہائے مردمان وجنان ۱۲

پس بارے کہ داشت بر راحلہ نہادہ بار خود را وداع کرد و روے براہ آورد و غانم دل از جان شستہ باب چشمہ آمد و گفت - فرد

در بحر محیط غوطہ خواہم خوردن یا غرقہ شدن یا گہرے آوردن

پس دامن عزم بر کمر ہمت استوار کردہ قدم در چشمہ نہاد - بیت

آن چشمہ نبود بلکہ دریاے بود کانجا خود را بصورت چشمہ نمود

غانم دانست کہ آن چشمہ گرداب بلاست - اما دل قوی داشتہ باشنائی بیقین بساحل نجات رسید - و بکنار آب آمدہ نفس راست کردہ تشنگی را بقوت و تمکین برپشت کشید - و ہزار گونہ زحمت را قبول نمودہ بیک دو دیدن خود را بسر کوہ رسانید - و دران طرف کوہ شہرے بزرگ دید باہواے خوش و فضاے دلکش - بیت

شہرے چو بہشت از نکوئی چون باغ ارم بتازہ روئی

غانم بالاے کوہ قرار گرفتہ بجانب شہر نظر می کرد کہ ناگاہ از آن شیر سنگی آوازے بصلابت بر آمد - چنانچہ لرزہ در کوہ و صحرا افتاد - و آن صدا بشہر رسیدہ مردم بسیار از بہمن و بسیار بیرون آمدند - و روے بکوہ نہادہ متوجہ غانم گشتند - غانم بدیدۂ حیرت می نگریست - و از ہجوم خلائق تعجب می نمود کہ ناگاہ جمعے اعیان و اشراف رسیدہ رسم دعا و شرط ثنا بجا آوردند و التماس تمام او را بر مرکب رہوار سوار کردہ بجانب شہر بردند -

و سر و تن وے بگلاب و کافور شستہ خلعتہاے بادشاہانہ پوشانیدند۔ و
باعزاز و اکرام تمام زمام سلطنت آن ولایت بکف کفایت او بازدادند۔ غنائم انہ
کیفیت آن حال سوال کردہ بدین سؤال جواب شنید کہ حکما درین چشمہ کہ دیدی طلسمے
ساختہ اند۔ و آن شیر سنگین را بانواع تفکر و تامل با ملاحظہ طلوع درجات و
نظرات ثوابت و سیارات پرداختہ۔ و ہر چند وقت عزیزے را در خاطر آید
کہ بر چشمہ گذشتہ و شیر را برداشتہ ببالاے کوہ بر آید۔ ہر آئینہ آن حال رزمانے
وجود خواہد گرفت کہ پادشاہ این شہر را اجل رسیدہ باشد پس شیر باواز آید
و صداے او بشہر رسیدہ مردم بیرون آیند۔ و او را بپادشاہی بر داشتہ
در سایۂ عدالتش باسایش روزگار گذرانند۔ تا آن زمان کہ نوبت او نیز بسر آید
ع یکے چون رود دیگر آید بجاے۔ چون بحکم الٰہی آفتاب حیات عالم این
ولایت در افق فوات غروب کند۔ از ان حال ستارۂ حشمت آن صاحب
دولت از [illegible] آن کوہ طلوع نماید۔ و مدتہاے متمادی شدہ کہ این قاعدہ بر
ہمین دستور کہ مذکور شد استمرار یافتہ و تا امروز بادشاہ این شہر و فرمانروای
این دیار می ع ملک آن تست فرمان فرماے ہر چہ خواہی با غنائم و النعمت
کہ کشیدن آن ہمہ محنتہا بتقاضاے دولت بودہ۔ فرد

دولت چو بہ پیشکار می آید — ہر کار چنان کند کہ شاید

و این مثل براے آن آوردم تا بدانی کہ نوش ناز و نعمت بے نیش آزار

و همت نیست. و هر که اسود لی سر فرازی پدید آید پایمال هر سفله نخواهد شد
و هر مرتبهٔ ادنی و پایهٔ دون قانع نخواهد گشت. و من تا درجهٔ تقرب شیر حاصل
نکنم و در زمرهٔ مقربان حضرتش داخل نگردم سر به بالین فراغت نخواهم نهاد
و پای به بستر استراحت دراز نخواهم کرد. کلیله گفت کلید این در از کجا
بچنگ آوردهٔ و اندیشهٔ دخل درین امر چگونه کردهٔ. دمنه گفت میخواهم که درین
فرصت که تحیر و تردد به شیر راه یافته است خویشتن را بروی عرضه کنم ممکن است
که به نوشته از روی نصیحت من او را فرجی حاصل آید. و بدان وسیله
در حضرت او قرب و جاه من بیفزاید. کلیله گفت ترا قرب و نزدیکی شیر
چگونه حاصل شود و اگر شود چون تو خدمت ملوک نکردهٔ و رسوم و آداب
ملازمت ندانی باندک فرصتی آنچه حاصل کرده باشی از دست بدهی و
دیگر باره تدارک آن نتوانی نمود. دمنه گفت چون مرد دانا و توانا باشد
مباشرت کارهای بزرگ او را زیان ندارد و هر که به هنر خویش اعتماد دارد
در هر کاری که خوض نماید چنانچه شرط است از عهده بیرون آید. و دیگر
آنکه اگر دولت پدید آید بدانچه باید راه نماید چنانچه در اخبار آمده که آفتاب
دولت یکی از بازاریان مرتفع گشته رتبهٔ سلطنت یافت و آثار و اخبار
او در جهان منتشر گشت. یکی از پادشاهان قدیم پدر نامه نوشته که صنعت
نوبخاری بوده است و تو در دیگری نیکو دانی تدبیر و ملک داری در است

کارگذاری از کار آموخته او در جواب نوشت که آنکه دولت بی ارزانی داشته
هیچ دقیقه از تعلیم جهانداری فرو نگذاشته مثنوی

خرد چون دفتر تلقین گشاید   زمین آن در وجود آید که باید
ز دولت هر که را روشن شود شمع   همه اسباب نیکویی کند جمع

کلیله گفت پادشاهان همه ارباب فضل را بکرامت مخصوص نگردانند
بلکه نزدیکان خود را که بمبادرت و اکتساب در خدمت ایشان تقربی یافته
باشند بالتفات پادشاهانه اختصاص دهند. و چون تو با شیر سابقه
موروثی داری و نه وسیله مکتسبی ممکن که از عواطف او محروم مانی و موجب
دشمن کامی شود. دمنه گفت هر که در ملازمت سلطانی درجه رفیع پیدا کرده
بر سبیل تدریج بوده. و بجد و جهد ایشان را آثار تربیت سلطان آن
مرتبه روی نموده. و من نیز همان می جویم. و از جهت آن می پویم -
و کشیدن رنجهای بسیار و چشیدن شربتهای ناگوار را با خود راست
آورده ام و میدانم که هر که درگاه ملوک را ملازمت گیرد او را پنج کار اختیار
باید کرد. اول شعله آتش خشم را بآب حلم فرو نشاند. دوم از وسوسه شیطان هوا
حذر نماید. سوم حرص فریبنده و طمع فتنه انگیز را بر عقل رهنما مستولی نسازد. چهارم
بنای کار با راستی و کوتاه دستی نهد. پنجم حوادث و وقایع که پیش آید آنرا
برفق و مدارا تلقی نماید. و هر که بدین صفتها متصف شد هر آینه مراد او [illegible]

وجهی برآید. کلیله گفت من تصور کردم که بملک نزدیک شدی بچه وسیله
منظور او شوی. و بکدام هنر منزلتی و درجتی یابی. دمنه گفت. اگر تقرب
آن حضرت میسر گردد پنج خصلت پیش گیرم. اوّل آنکه باخلاص تمام
خدمت کنم. دوم همت خود را بر متابعت او مقصور گردانم. سوم افعال
و اقوال او را به نکوئی باز نمایم. چهارم چون کاری آغاز نماید که بصواب
نزدیک باشد و صلاح ملک در آن بیم آنرا در چشم و دل او آراسته گردانم
و منافع و فوائد آن بنظر او در آورم تا شادی او بخوبی رای و درستی تدابیر
او بیفزاید. پنجم اگر در کاری خوض نماید که عاقبتی وخیم و خاتمتی مکروه داشته
باشد که مضرت آن بملک باز گردد. بعبارت شیرین و رفق تمام ضرر آن را
باز نمایم. و از سوء عاقبت آن او را بیاگاهانم و هر گاه که بادشاه هنرهای
من به بیند مرا بموافقت و عنایت خود مخصوص گرداند و پیوسته مائل صحبت
و راغب نصیحت من باشد. چه هیچ هنر پنهان نمی ماند. و هیچ هنرمندی
از اثر تربیت و تقویت بی بهره نمی شود. قطعه

هنر چو مشک بود مشک کی نهان ماند — جهان ز نکهت او پر ز بو شود ناگاه
برو بکسب هنر کوش کز فضائل تو — بسیط خاک پر از گفتگو شود ناگاه

کلیله گفت چنان می نماید که رای تو برین قرار گرفته است. و عزیمت
تو به امضای این مهم تصمیم یافته باری بیدار و بر حذر باش که ملازمت

سلاطین کارے پرخطر و مہمے پر دشوار ست و حکما گفته اند که به سه کار اقدام ننماید مگر نادانے که رائحهٔ عقل نشنیده باشد اول خدمت سلطان دوم چشیدن زہر بگمان سوم افشائے سر خود با زنان و حکما پادشاهان را بکوه بلند تشبیه کرده اند که اگرچه در و معدن جواهر قیمتی ها ست اما هم مسکن پلنگ ها و مار و موذیات دیگر می باشد هم رفتن بر و دشوار ست و هم مقام کردن بر و مشکل و نیز گفته اند که صحبت سلطان بمثابهٔ دریا ست و بازرگانے که سفر دریا اختیار کند یا سود بسیار بدست آرد و یا در غرقاب هلاکت گرفتار گردد بیت

بدریا در منافع بیشمار ست   وگر خواهی سلامت بر کنار ست

دمنه گفت آنچه فرمودی از روے نیک خواهی بود و من میدانم که سلطان مثل آتش سوزان ست هر که بوے نزدیک تر خطر وے بیشتر بیت

از صحبت پادشه بپرهیز   چون هیزم خشک ز آتش تیز

فاما هر که از مخاطره بترسد بدرجهٔ بزرگی نرسد فرد

از خطر خیزد بزرگی زانکه سود ده چهل   برنه بندد گر بترسد از خطر بازرگان

و در سه کار شروع نتوان نمود مگر به بلندی همت عمل سلطان و سفر دریا و مقابلت اعدا و من خود را دون همت نمی بینم پس چرا از عمل سلطان اندیشم مثنوی

چون باز همتم چنین است   هر چه آن طلبم در آستین است

خواهی شرف و بزرگواری　　می کوش بهمتی که داری

فی الجمله هر چه دست سائی　　همت چو قوی بود بر آئی

کلیله گفت که اگر چه من مخالف این تدبیر و منکر این عزیمت ام اما چون رای
تو درین کار راسخ شده و طبع تو بدین اندیشه شتابی دارد مبارک باد
مع اینکه هر راه که تو بروی خویش را بسلامت بدو رسانی دمنه برفت و بر شنزبه سلام
کرد شنزبه پرسید که این چه کس است. گفتند پسر فلان کس است که ملازم خدمت
علیه بود. شنزبه گفت آری می شناسم پس او را پیش خواند. و گفت
کجا می باشی. دمنه گفت بدستور پدران ملازم درگاه ملک اشتغال شده ام و
آن را قبله حاجات و کعبه مرادات ساخته منتظر می باشم که اگر مهمی اتفاق افتد
و حکم همایون صادر گردد. آنرا بقدر وسع خویش کفایت کنم. و بهانه ای روشن دران
خصوص نمایم و چنانچه ارکان دولت و اعیان حضرت در کفایت بعضی مهمات
احتیاج می افتد که بدرگاه ملوک مهمی حادث شود که بپایه پیر دستان
با تمام رسد اندرین راه چو طاوس نگار بسته کس بکار است که از سوزن ضعیف
و بر وجود آن بیشتره سر افرازند و بسبب آن مفتخر است. و هیچ کس که پایه اش ضعیف
ساز و شمشیر آید از دران هیچ ... اگر چه بقدر و فرومایه باشد از نفع
و ضرر و جلب منفعتی خالی نیست چون آن چوب خشک که بخواری بر راه گذر افتاده
است کار آید که روزی بکار آید اگر هیچ راه انشا نیاید شاید که از وی خلالی سازند

پاگوش را بسبب وی از وسخ بپردازند. **فرد**

گر دست بگل نیاید یارانا   هم با سبزه و گیاه ابنائیم

شیر چون سخن دمنه شنید از فصاحت و بلاغت او متعجب شده و بنزدیکان
خود آورد. وگفت دمنه اگرچه گمنام بود عقل و دانش او بی اختیار
فضائل او را بر قوم ظاهر گردانید. چنانچه فروغ آتش که اگر فروزنده خواهد که
پست بسوزد. البته سر به بلندی کشد. **بیت**

آنرا که نشان عشق یار است   بر ناصیه وی آشکار است

و شیر بدین سخن شاد شد. و دانست که افسون او در شیر اثر کرده و فریب
او بنهایت موثر آمده زبان نصیحت بگشود. وگفت واجب است بر کافه
خدام و حشم که پادشاه را هر چه پیش آید بمقدار فهم و دانش خود در آن تامل نمایند
و آنچه هر یک را بخاطر رسد بعرض رسانند. و طریق مناصحت فرو نگذارند
تا ملک اتباع و لواحق خود را نیکو بشناسد و باندازه رای و تدبیر و
اخلاص و نصیحت هر یک واقف شده هم از خدمت ایشان انتفاع گیرد و هم
فراخور استحقاق هر یک را بنوازد چه تا دانه در پرده خاک نهان باشد هیچکس
در پرورش او سعی ننماید و چون نقاب خاک از چهره بگشاید و با خلعت
زمردین سر از گریبان زمین بر آورد معلوم شود که آن درخت میوه دار
و نهال نفع رسان است. لاشک آنرا پرورند و از ثمره آن نفع گیرند. و حاصل

درہمہ ابواب تربیتِ ملوک ست ہرکرا از اہل فضل بنظرِ عاطفت اختصاص دہند بمقدار تربیت ازو فائدہ گیرند۔ فرد

من ہم چو خار و خاکم و تو آفتاب و ابر	گلہا و لالہا دہم از تربیت کنی

شیر گفت تربیت خردمندان چگونہ باید کرد۔ و از ایشان بچہ وسیلہ برتوان خورد۔ دمنہ گفت اصل درین کار آنست کہ پادشاہ نظر بحسب کند نہ نسب۔ و اگر جمعے بے ہنران خدمت آباء و اجداد را وسیلہ سازند بدان التفات نہ کند۔ کہ آدمی را نسب بہ ہنر درست باید کرد۔ نہ بہ پدر۔ مثنوی

از ہنرِ خویش کشا سینہ را	پایہ مکن نسبتِ دیرینہ را
زندہ بمردہ مشو اے ناتمام	زندہ تو کن مردۂ خود را بنام
از پدر مردہ ملاف اے جوان	گر نہ سگی چون خوشی از استخوان

موش باوجود آنکہ با مردم ہمخانہ است بواسطۂ ایذاو آزار یکہ ازو میرسد در ہلاک او سعی واجب میدانند۔ بازکہ وحشی و غریب است چون ازو منفعتے تصور می توان کرد باعزاز ہرچہ تمامتر او را بدست می آرند و بر ساعد ناز از روے اعزاز یا احترازی می پرورند پس ملک باید کہ نظر بآشنا و بیگانہ نکند۔ بلکہ مردم عاقل و فرزانہ را طلبد۔ و کسانے را کہ درکارہا غافل و از ہنرہا عاطل باشند بمردمان فاضل و ہنرمندانِ کامل ترجیح روا ندارد کہ منصبِ خردمندان را بہ بے خردان دادن چنان باشد کہ حلیہ سر برپاے

بستن و پیرایهٔ پای بر سر آویختن - و هر جا که اهل هنر ضایع مانند و ارباب
جهل و سفاهت زمام اختیار بدست گیرند خللی کلّی بامور آن مملکت
راه یابد - و شامت آن حال بروزگار شاه و رعیت رسد - فرد

همای گو مفگن سایهٔ شرف هرگز　　بران دیار که طوطی کم از زغن باشد

چون دمنه از سخن فارغ شد شیر را التفات تمام فرموده از جملهٔ خواص حضرتش
گردانید و باستحسان او انس و الفت گرفته بنای مهمات بر مواعظ و
نصایح او نهاد - و دمنه نیز بر پشتی عقل و کیاست و فهم و فراست پیش
گرفته و باندک زمانی محرم حریم سلطنت شد - و در صلاح و اصلاح امور
مملکت و دولت مدار علیه و مشار الیه گشت - روزی وقت را مساعد
و زمانه را موافق یافته خلوتی طلبیده گفت مدتی شد که ملک بریک جا قرار
گرفته است - و لذت حرکت و نشاط شکار را فرو گذاشته میخواهم که موجب
آنرا بدانم - و دران باب بهر نوع که مقدور تواند بود سخن رانم - شیر خواست
که بر دمنه حال هراس خود پوشیده گرداند دران میانه شتربه بانگی صعب
کرد - و آواز او چنان شیر را از جای ببرد که عنان تمالک از دست او بشد
بالضرورة راز خود با دمنه بگشاد و گفت سبب وحشت من این آواز است
که می‌شنوی و من نمی‌دانم که آواز کیست - اما گمان می‌برم که قوت و ترکیب
او فراخور آواز او باشد اگر چنین صورتی باشد مرا او درین جای مقام

کردن صواب نیست. دمنه گفت ملک را بجز این آواز دل مشغولی دیگر
هست؟ گفت نه. دمنه گفت پس نشاید بدین مقدار از مکان موروث
جدا کردن و از وطن مالوف مفارقت نمودن. آواز را چه اعتبار و نعره
را چه وزن که کسی بدان از جا برود. و پادشاه باید که چون کوه ثابت قدم
باشد تا بهر بادی متزلزل نگردد. و بهر فریادی از جای بجنبد تا بهر
بادی بجنبی باید. این مثل چو کوه. و بزرگان گفته اند که بهر آواز بلند و جثه قوی
التفات نباید کرد که نه هر صورتی دلالت بر معنی کند و نه هر ظاهری نمودار
باطن باشد. هرچند فربه باشد بچوب لاغر شکسته گردد و کلنگ هرچند
بزرگ جثه بود بچنگل باز ضعیف ترکیب درماند و هر که از جثه بزرگ
حساب گیرد بدو آن رسد که بدان روباه رسید. شیر گفت که چگونه بوده است آن؟

حکایت. دمنه گفت آورده اند که روباهی در بیشه می رفت.
و بهر طعمه بهر طرف می گشت و بپای درختی رسید که طبلی از پهلوی آن
آویخته بودند و هرگاه بادی بوزیدی شاخی از آن درخت در حرکت آمده
بر وی طبل رسیدی و آواز مهیبی از آن بر آمدی. روباه بزیر درخت مرغ
خانگی دید که منقار در زمین میزد و قوتی می طلبید. در کمین نشست خواست که
او را صید نماید که ناگاه آواز طبل بگوش او رسید. نگاه کرد جثه دید بغایت
فربه و آوازی مهیب استماع افتاد. طامعه روباه در حرکت آمده با خود اندیشید.

که هر آینه گوشت و پوست او فراخور آواز او خواهد بود. از کمین مرغ بیرون
آمد و روی به درخت نهاد مرغ از آن واقعه خبردار شده بگریخت. و روباه
به صد محنت به درخت برآمد بسی بکوشید تا آن طبل را بدرید بجز پاره پوستی و پاره
چوبی هیچ نیافت. آتش حسرت در دل وی افتاد و آب ندامت از
دیده باریدن گرفت و گفت. دریغ که به واسطهٔ این جثهٔ قوی که همه باد بود
آن صید حلال از دستم بیرون شد. و از این صورت بی معنی هیچ
فائده به من نرسید. قطعه

دهل در فغان است دائم ولی ۔ چه حاصل چو اندر میان هیچ نیست
گرت دانشی هست معنی طلب ۔ به صورت مشو غره کان هیچ نیست

و این مثل بدان آورده ام تا ملک هیبت هیکل عظیم و غریو شنزبه را در حرکت نیاورد
از دست نشود. اگر شکوه و زینت از آن آواز و جثه هیچ کاری نیاید. و اگر
ملک فرمان فرماید نزدیک او روم. و بیان حال و حقیقت کار او
ملک را معلوم گردانم. شیر سخن دمنه را موافق افتاد. و دمنه به حسب اشارت
شیر به جانب آن آواز روان شد. اما چون از چشم شیر غائب گشت
شیر تأملی کرد. و از فرستادن دمنه پشیمان گشت و با خود گفت. عظیم
خطائی کردم. و نااندیشیده حرکتی از من صادر شد و بزرگان گفته اند که
پادشاه باید که در افشای اسرار خود بر ده طائفه اعتماد نکند. و آنهاست

خاصه که در کتمان آن مبالغه دارد رمزے با ایشان درمیان نه نهد۔ اوّل آنکه
بر درگاه او بے جرمے و جنایتے جفا و بلائے دیده باشد و مدت رنج و بلاے
او دیر کشیده۔ دوم آنکه مال و حرمت او در ملازمت پادشاه بباد رفته
باشد و معیشت بر وے تنگ گشته۔ سوم آنکه از عمل خود معزول شده
باشد۔ و دیگرباره امیدواری بدریافت عمل ندارد۔ چهارم شریر
مفسد که فتنه جوید۔ و بجانب ایمنی و آرامش مائل نشود۔ پنجم مجرمے که یاران او
لذت عفو دیده باشند و او تلخی عقوبت چشیده باشد۔ ششم گناهگارے
که ابناے جنس او را گوشمال داده باشند و در حق او زیاده مبالغه رفته باشد
هفتم آنکه خدمت پسندیده کند و محروم ماند و دیگران بے سابقه خدمتے بیشتر
اندیشے یابند۔ هشتم آنکه دشمنے منزلت وے را بجهت باشد و پیشے سبقت
گرفته۔ دیدان پایه رسید و سلطان باو بے التفات شده۔ نهم آنکه در حضرت
پادشاه منفعت خود تصور کند۔ دهم آنکه بر درگاه قبولے نیافته باشد و نزدیک
دشمن ملک خود را مقبول گرداند۔ ملک را این ده طائفه سر خود درمیان
نباید نهاد۔ و اصل این است که تا دین و دیانت و مروت و امانت کسے
را بارها نیازماید او را صاحب وقوف سر نگرداند۔ فرد

راز نگشاے بهر کس که درین مرکز خاک
کم کسے هست که محرم اسرار بود

پس بحکم این مقدمات پیش از امتحان و مدت تعجیل کردن مناسب نبود۔

و فرستادن او بجانب خصم از روش خرد و دور اندیشی بعید نمود - و این دمنه
شخصے زیرک می نماید - و روزگارے دراز بر درگاه من رنجور و مهجور بوده و
اگر عیاذاً باللہ در دل وے خارِ آزارے خلیده باشد و درین محل خیانتے
اندیشد و فتنه انگیزد و یا آنکه خصم را در قوّت و شوکت برمن غالب یابد بخدمت
او رغبت نموده بر آنچه واقف باشد از اسرار من او را آگاه گرداند - پس آئینه
تدارک آن از درجهٔ تدبیر خارج باشد چه مضمون کلام الحزم سوء الظن
را کار نه بستم - و از فحواے بیت حکیم - بیت

بنفس مباش بدگمان باش وز فتنهٔ مکر در امان باش

تجاوز نمودم - اگر آفتے بدین رسالت مترتب گردد من سزاوارِ صد چندانم
درین فکرت با اضطرابِ تمام برمی خاست و می نشست - و چشم انتظار
بر راه نهاده بود یکبار ناگاه دمنه پیدا شد - شیر اندکے بیارامید - و برجاے قرار
گرفت - اما چون دمنه برسید بعد از اداے لوازم خدمت گفت - بیت

تا فلک گردنده باشد شاه ما پاینده باد آفتاب دولتش بر بندگان تابنده باد

اے شهریار جهاندار آنکه آواز اسمع همایون رسیده گاویست در حوالی این
بیشه بچرا مشغول شده - و جز خوردن و خفتن کارے ندارد و همت او از
حلق و شکم در نگذرد و شیر گفت مقدار قوت او چیست - دمنه گفت او را نخوتے

سله احتیاط بدگمان بودن است ۱۲

وشکوہے ندیدم کہ بدان بر قوت او استدلال کردمے۔ و در ضمیر خویش او را مہابتے نیافتم کہ احترام بیشتر لازم شمردمے۔ شیر گفت آشنا عمل بر ضعف نتوان کرد۔ و بدان فریفتہ نتوان شد۔ کہ باد سخت اگرچہ گیاہ ضعیف را نشکند۔ اما درختان قوی را از پاے درآورد۔ و مہتران و بزرگان تا خصم را کفوے خود نیابند اظہار قوت و شوکت از ایشان بظہور نرسد۔ بیت

بازا زپے صعوہ کے نماید آہنگ ! شاہین بشکار پشہ نکشاید چنگ !

دمنہ گفت ملک را باید کہ کار او را چندان وزن ننہد۔ و از ہم او این مقدار حساب نگیرد۔ کہ من بفراست نہایت کار او دانستم۔ و بر کما ہی حال او مطلع شدم۔ و اگر راے عالی اقتضا کند و فرمان ہمایون شرف اصدار یابد من او را بیارم تا سر ارادت بر خط اطاعت نہادہ غاشیۂ بندگی بر دوش ہواداری افگند۔ شیر ازین سخن شاد شد۔ و بآوردن او اشارت فرمود دمنہ بنزدیک شتربہ رفت۔ و بدل قوی بے تأمل و تردد بسخن درپیوست۔ ع نخستین بار گفتش کز کجائی ؟ و بدینجا چون افتادی و سبب آمدن تو بدین مقام و اینجا طرح اقامت افگندن چون بود۔ شنزبہ صورت حال براستی بازنمودن آغاز کرد۔ دمنہ از احوال او واقف گشتہ گفت شیرے کہ پادشاہ این بیشہ و فرمانرواے سباع این قطاعست مرا امر فرمودہ فرستاد کہ ترا بنزدیک او برم۔ و برآن منوال مثال دادہ کہ اگر بمسارعت نمائی تقصیرے

که تا این غایت در ملازمت واقع شده - درگذارده - و اگر توقف کنی بر فور باز گردم
و صورت ماجرا باز نمایم - شغال چون نام شیر و سباع شنید بترسید و گفت - اگر مرا
قوی دل گردانی و از سیاست او ایمن سازی با تو بیایم - و بوسیلهٔ
مرافقت تو شرف خدمت او دریابم - دمنه با وی سوگند یاد کرد - و عهد و
میثاقی که دل او را ایمان آرامی پدید آید بجای آورد - هر دو روی
بجانب شیر نهادند - و دمنه پیش آمد - و شیر را از آمدن او خبر داد او را طلبید و زمانی
که او برسید - و شرط خدمت بجای آورد - شیر او را گرم بپرسید و گفت بدین
که آمدی - و موجب آمدن چه بود - گاو قصهٔ خود بتمامی باز گفت شیر فرمود که
هم اینجا مقام کن تا از شفقت و اکرام و مرحمت و انعام ما نصیبی تمام یابی -
که ابواب عاطفت بر روی مجاوران دیار خود گشاده ایم - و مائدهٔ پر فائدهٔ
رعایت برای ملازمان آستان خود کشیده - مثنوی

درین مملکت گر بگردی بسی ز ما در شکایت نه بینی کسی
در اول بکاری که نیت کنیم نظر در صلاح رعیت کنیم

گاو وظیفهٔ دعا و ثنا بتقدیم رسانید و کمر خدمت بطوع رغبت بر میان بست -
و شیر نیز او را از غایت تقرب ارزانی داشت روز بروز بخود نزدیک تر میگردانید -
و در اعزاز و احترام او مبالغه و اطناب می نمود - و در ضمن آن روی به تفحص
حال و تحقیق کار او آورد - و اندازهٔ رای و خرد و مقدار تمیز و تجربهٔ او بشناخت -

شخصے دید یکماں کیاست معروف و بفہم و فراست موصوف۔ بحسن
اخلاق او را بیشتر آزمود اعتمادش بر وفور دانش او زیادہ گشت۔ مثنوی

نکو سیرتش دید و روشن قیاس سخن سنج و مقدار ہر دم شناس
جہان دیدۂ و دانش آموختہ سفر کردۂ و صحبت اندوختہ

شیر پس از تامّل و مشاورت و تفکر و استخارت گاؤ را محرم اسرار خود گردانید
و ہر ساعت منزلت او در قبول و اقبال شیر بیا تر و درخشت و سے و در
حکم گذاری و فرمان فرمائی رفیع تر می باشد تا از جملہ ارکان دولت و اعیان
حضرت در گذشت۔ و دمنہ چون دید کہ شیر تعظیم گاؤ را بر حد افراط رسانید
و مبالغہ در انعام و اکرام او از مرتبۂ اعتدال در گذرانیدہ سخن او را وقعے
می نہد و نہ در مہمے با او مشاورت می نماید۔ دست حسد سرمۂ نفرت در دیدۂ
دلش کشید۔ و آتش خشم شعلۂ غیرت در زاویۂ دماغش افگند۔ بیت

حسد ہر جا کہ آتش بر فروزد ہم از اول حسودان را بسوزد

خواب و قرار از وے بشد۔ و سکون و آرام رخت از ساحت سینہ اش
برداشت۔ بشکایت نزدیک کلیلہ رفت و گفت اے برادر ضعف رائے
و سستی تدبیر من نگر کہ تمامی ہمت بر فراغت شیر مقصود گردانیدم۔
و گاؤ را بخدمت او آوردم۔ تا قربت و مکنت یافتہ از ہمہ ملازمان در گذشت
و من از محل و درجۂ خود بیفتادم۔ کلیلہ جواب داد جان من خود کردۂ خود کردہ را تدبیر نیست

انتخاب تحفۃ العالم

احوال انگلستان

از سلاطین با اقتدار بادشاہ انگلستان ست، اگرچہ از اکثرے از
سلاطین نصاریٰ بعدت وبسط مملکت در یورپ کمتر، اما حظش از
رائے و تدبیر و رعیت پروری و انصاف گستری بیشتر است،
مردم آن مرز و بوم برائے و ہوش از فرق دیگر فرنگ ممتاز، و در
تدبیر مدن و معیشت در کل جہان بے انباز اند، اگر بخواہم مفصلاً
احوال آن دیار را بنگارم عمرے باید و سفاین بآن مشحون گردد، و چون
بسبب مباینت تامہ احدے از فرق اسلام متعرض این قسم حکایات
نگشتہ اند خواستم کہ حاضران و آیندگان را دستور العمل و مایۂ انس
وانبساط گردد بذکر شمہ صفحہ طرازی نمود وسفرہٰلک فلہ تنشئے لا
انگلستان دو جزیرہ ست از جزائر شمالی، یکے را انگلینڈ و دیگرے
را آیرلینڈ خوانند و بزبان اسلامیہ برتانیہ اکبر و برتانیہ اصغر گویند

...انهای و از در عهد خلفای راشدین و بنوامیه و عباسیه تصرف
مسلمان بوده اند و در آن قرب قلعهٔ سپهرپیوند بر ساحل دریای
مغرب که بدریای روم مشهور است بنا نهاده اند بر سر کوهی
که آن کوه بجبل طور و آن قلعه نیز استطراداً بهمین اسم مسمی است
و فرنگیان تا حال بتصحیف آن اسم جبرتال گویند و در آن عهد
خلایق این دو جزیره مردمان کودن بی معرفت بودند مکرر رومی و
تاتار در آن مملکت دست انداز و از قتل و اسر و اخذ اموال دقیقه
فروگذاشت نمیکردند خلایق در آزار و عجز بدست اشرار گرفتار بودند
تا بنحویکه گذشت در سنه ۹۴۰ هجری حکما و دانشمندان پیدا آمدند و
نخستین کاری که کردند این بود که جهازات جنگی ترتیب داده مردان
کار آزموده بر آنها سوار کردند و بر گرد هر دو جزیره ساخلو نگاهداشتند
تا دست بیگانه به مملکت نرسد باین اکتفا نکرده باستعانت جهاز
بفکر مملکت گیری و کشورکشائی افتادند بنحوی که خواهد آمد غرض آن
هر دو جزیره در وسط معموره به نود و پنج درجه و سی دقیقه برسد
و در اقصی بلاد آن مملکت شصت و یک درجه است طول لیالی و ایام
در قوس و جوزا بهجده ساعت رسد تا در آن اوقات صبح و شفق تا سه
ساعت امتداد دارد که عالم روشن و آفتاب طلوع نکرده یا غروب

کرده است مردم هر کس بکارے دارد بروشنی صبح و شفق مشغول است
محتاج بشمع و چراغ نیند قرب دو ماه دار در نقطهٔ شمال بر جهاز و خشکی رفته
اند تا اینکه جهاز بیخ بند رسیده است و در خشکی از کثرت برف مجال
مرور آدم و حیوان نمانده و در آنجا نه بعض معمورهٔ دیده اند از قبیل
صحرا نشینان که آفتاب بر آنها رجوع گردد و در انجا شش ماه روز
است و شش ماه شب مردمان ضعیف اندام و کوتاه بالا که از دو
ذرع و ست بلند تر نشوند و سیاه فام مثل مردم سودان که از شدت
سرما سوخته گردند مساکن در زیر زمین دارند در نهایت پریشانی
روزگار گذرانند طول انگلینڈ یکصد و هشتاد و عرض یکصد و پنجاه
کروه و طول آئرلینڈ یکصد و چهل و دو و عرض یکصد کروه است
دار السلطنت را لندن گویند طول اصل شهر شش میل و عرض
دو میل و نیم است سوای مضافات و محلات که مردم در خارج شهر
خانه ساخته اند و آن شهریست عظیمت و شکوه و رونق و وفور ناز و
نعمت در وصف نیاید تیمز نام رودخانه ایست بطرف آن دریایست که جهازات بزرگ
در آن داخل شوند و شهر در آن هر دو طرف آباد است که در آن یک شب [illegible]
خاشاک [illegible]
[illegible]

کہ باید ساختہ اند اکثرے از عمارات پادشاہی و اعاظم را پشم و عقیق نقبت کردہ اند و در تمامی خانہاے آں شہر سہ جدول آب رودخانہ از زیرزمیں جاری است یکے بجہت آشامیدن و یکے بجہت طبخ در مطبخہاے رواں است و دیگرے بجہت برآمدن کثافات، و در کل مملکت از بلدان عظیمہ و قرے و دہات در اصل معمورہ و خارج آں بجہت رفت و آمد مردم و حیوانات سہ راہ وسیع سنگ بست کردہ اند یکے مخصوص سواراں و دیگرے بجہت پیادگاں و سومی خاصہ عراوہ و حیوانات باربردار تا بیکدیگر مخلوط نشوند و مردم بآسانی تردد کنند عملہ و نیابان از سرکار شاہی بر گذرہا معین اند کہ اگر جاے خراب شود فی الفور سبازند و خاشاک را از کوچہ و بازار بردارند بلدہ یا ریزہ ہا در طرق و شوارع ہر چند کوہ و زمین ناہموار بودہ است بریدہ اند و بر رودخانہاے کوچک و انہار صغار پل بستہ اند کہ تردد بآسانی شود و در کل قلمرو را ناہموا سنگلاخ یا نہر آبے کہ باعث زحمت مترددین گردد نیست کہ راہ رواں سراہاے عالی در راہا بفاصلہ سہ میل بنا نہادہ اند۔

مسافر اگر روز و شب قطع مسافت نماید یا بہر جا کہ خواہد آسائش کند مختار است، و در لندن بر در ہر خانہ از اعالی و اداني دو ستون ساختہ اند و بہر یک فانوسے از شیشہ نصب کردہ اند کہ از اول شب

تا صبح روشن اند و در رفت و آمد کوچه و بازار احدے محتاج بچراغ و مشعل
نیست و اگر بیگانهٔ دران شهر در آید چنان پندارد که چراغان کرده اند
برف و باران و سرما بشدت دوازده ماه هر روزه قدرے برف
یا باران باشد در موسم بسیار و در غیر موسم کمتر و باین سبب هوا
ناموافق و درختان در پیچ آیند و میوه جات شیرین نشوند لهذا بعضے
که در باغچهاے سلاطین و اعاظم بکار برند که در زیر باغچهاے شبستان
سازند و دران آتش افروزند تا حرارت آتش بدرختان رسد میوه
شیرین شود و باین تدبیر میوه گرمسیری نیز بعمل آورند و سی صد
و پنجاه کلیساے عالی از سنگ مرمر و سنگ و عقیق بتکلفے تمام در اصل
لندن ساخته اند و مدارس و دار الشفا و شفاخانه و قهوه خانها بر تکلفے
کلیساها افزون از شمار است مداخل آن مرز و بوم انچه از زمین و
ملک بهم رسد هشت کرور زیاده است اما به اعانت جهاز که به
تجارت به اقصی بلاد و ممالک عالم رفت و آمد کنند تا چهل کرور روپیه
بعمل آید و به رفاه گذرانند و حکما بعد ازان که به کلی دران نواح
استیلا یافتند مقرر چنین شد که هفته دو روز همه در یکجا مجتمع شوند و هر
کس را در هر کار هرچه بخاطر رسیده باشد بیان نماید تا به مصلحت
یکدیگر بناهاے محکم آساس به کارها گذاشته شود و امور کلی و جزوی انه

سلطنت و حکمرانی تا به صنّاع یدی بجهت آسایش و رفاه مردم کتب
مدونه بطور دستور العمل تالیف نمودند و بنای نوشتن کتب را
به قالب مانند چیت سازی گذاشتند هر صفحه را یک قالب کندند و در
هر یک روز ازان هزار صفحه نگارند و از هر کتابی هزار مجلد تمام گردند
کتب که بسیار شدند به هر جماعتی از اصناف مردم بقدر ضرورت دادند
حتی به پیشه وران و مکتب داران بجهت تربیت پسران و دختران که باهم
به مکتب روند مردمان را کسب معیشت و شجاعت و سواری و علوم
ریاضی و ضمناً سرود و رقص و زنان را رموز نغمه سرائی و نواختن آلات
طرب و رقص تعلیم کنند و همچنین به ارباب صنائع و هرچه مناسب بود
آموختند و همه کارهای مشکل را سهل نمودند و خانهٔ خالی که نه یا ده
هزار کس در آن توانند گنجید بنا نهادند هفته یک روز حکما در آن خانه
می رفتند و مردم را صلای عام می دادند و آن روز و آن مجلس را به
یوم الوعظ و مجلس وعظ موسوم نمودند و بعد اجتماع مردم یکی از حکما
بر مکانی فراتر رفته از مسائل ملکی و ریاضی و هندسی و از بعض حقائق
اشیا مانند تشریح آسمان و افلاک یا نفی آنها بنحوی که خواهد و ابعاد اجرام
کواکب ثوابت و سیاره بنسبتی که دریافته بودند و اینکه خلا محال است
یا نه و ازین قبیل مسائل مشکله و امور غامضه را بیان می کردند و اگر

به تقریر زبانی عوام نفهمیده بودند آلات وادواتی که برای توضیح
این مسائل ساخته بودند مثل کره وامثال ذالک بهمه مجالس طلبیده به
مردم می نمودند تا در طبائع عوام مسائل حکمی منطبع گردند و تا حال
آن مجلس برقرار است و در کلکته نیز منعقد گردد باین سبب عوام
و فرومایگان این فرو همه ریاضی دانند در بنگاله هم بنای نوشتن کتب
را به قالب گذاشته اند و کارخانه های عالی برای این کار ساخته
اند اخبار ممالک را هر هفته در یک جزو کاغذ به همین قسم نویسند و
ازان پانصد و ششصد جزو قالب زنند و به اطراف ممالک و
بخانه های هر یک از اعاظم جزوی فرستند تا جمیع مردم از حوادث
ممالک آگاه شوند کسی که درین کار معین است مختار است ازو بازپرس
نیست هر چه بشنود راست یا دروغ خوب یا بد حتی اگر از قبایح از یکی
از بزرگان یا از رئیس که او را گورنر گویند که به تمامی مملکت فرمان
فرما ست سر زند به نویسد و احتیاط نکنند گویند درین کار نفع
بسیاری است که مردم را بکار آید یکی از آن جمله اینست که امور حادثه
درست بقید تاریخ به ضبط در آید و ثبت گردند مثل تواریخ سالهای
که در امور عظیمه چون ولادت عیسی علیه السلام و دین او به آسمان بر
سبب اندراس و فراموشی آن قدری اختلاف کرده اند که به تحریر

درنیامده و بعضے از مورخین به سبب خوف پادشاهان یا به تعصب مذهب
از جادهٔ صواب منحرف گشته موافق مزاج پادشاه عصر و مطابق مذهب
خویش هرچه خواسته اند نگاشته اند در اینجا هیچیک از اینها را از فراموش
کارے و تسلط پادشاه و تعصب مذهب راه نیست و تصویراتے که
از فرنگ آیند اهم از سیاه قلم و غیر آں همه را قالب زنند بندرت
از قلم نیز کشند و باعلیٰ مرتبه خوبی و نکوئی رسانیده اند خاصه شبیه کشی را
که دراں ید بیضا و اعجاز مسیحاوار زنده حرکات شخصے بخوبے که هست ورا
مشاهده شود به جهت تفریح طبائع بشهر ها خانه هاے عالی بنا نهادند
و بخانهٔ رقص و بیت السرور موسوم ساختند جمعے دراں خانه براے
سرانجام طعام و شراب و روشن کردن شمع و چراغ معین اند و آں خانه
ایست مشتمل بر ایوانے وسیع ستون هاے بسیارے دارد و تا بر وسعت
و فراخی آں بافزاید و بیشترے از آنها مدور است و از چهار طرف آں
ایوان صفهاے گاؤدم مشتمل بر سه درجه ساخته اند درجهٔ اول اعاظم
و خواص بر کرسی ها نشینند و متصل به ایشاں رقص شود و درجهٔ دویم
بالاتر از آں جاے مردمان اوسط است و درجهٔ سویم ازاں بالاتر
و براں اداني و فرومایگان اند و ایں اماکن ثلاثه را بحسب قرب و
بُعد مجلس قیمتے و بهائیست جداگانه علیٰ قدر مراتبهم کم و زیاده دارند

باین وضع ساخته اند که مردم همه تماشا کنند و یکی دیگری را حایل نشوند
و چهار طرف آنخانه اطاق های متعدد بنا نهاده اند که در آنها سفره
گسترانند و طعام خورند و بر سقف همهٔ این اطاقهای بزرگ و
کوچک و دیوارها و ستونها باسلوبی دلکش چهل چراغ و فانوس ها
بلورین روشن کنند که ناظر از دیدن آنها به وجد آید و در هر خانه
بقدر هزار چراغ و زیاده روشن شود همه از شمع کافوری مکلف
یک روز قبل مردمان و محلهٔ آن خانه مردم را خبر کنند که فردا شب
فلان خانه اسباب رقص و سرود مهیا است مردان و زنان به هر یک
ازان درجات که خواهند ازان رات و بزرگ آنجا به فرستند
او هر یک را رقعه دهد اول شام بعد از روشنی مردم دسته دسته
درآیند جمعی مستحفظ بر در خانه اند که بیگانه داخل نشود هر کس که آید
آن رقعه را به آنها سپارد و خود در اندرون داخل شود و اگر به جهت
امر ضروری بخواهد برآید رقعه از آنها باز پس گیرد و با خود برود بعد
از سر انجام آن مهم باز رقعه را سپارد و درآید و این تذکره که جهت
امکنه معینه هست در ازای طعام و شراب و روشنی است و اگر کسی از
اولی بهای درجه اول را دهد با اعاظم در آنجا نشینند و با مردم
بهای هر دسته که قیمت آنخانه اند سلطنت شمع شود نکرده باید

شده که در یکشب بست هزار روپیه و زیاده بانها رسیده است و تمام
مردم تماشائی که اغلب اعاظم و ارکان اندیا زنان شان رقص کنند
در علم موسیقی طریقهٔ رقص تألیفات مدوّنه دارند به دل خراش نالها
عاشقانه و حرکات دلبرانه مجلس را رشک گلستان ارم سازند و اغلب
اندرون شرابها و شور آهنگ بیخود شوند و بهوش آیند و باز بیهوش
شوند اما بمستی دیده و حرکات لغو را دران مجلس راه نیست
بیهوش شده و بحالت طبعی تا آخر مجلس نباشند در سالی یکشب
ستایش دارند که دران شبهنگی اخوت و صور خود را بانواع مختلفه
بعضی بصورت حیوانات و بعضی بصورت مردم بیگانه از عرب و عجم
و ترک و هندی تبدیل کنند که کسی را نشناسند و پاس آداب
از میانه برخیزد هر کسی بهیچیکی که دارد دران خانه در آید اندرون
و زنان و تمیز مرد و زن نیز دشوار است با هم حرکات طفلانه و
شوخی و دست بازی کنند و دیگر انواع رقص بسیار است که ذکر
آنها موجب اطناب است تا ثلث آخر شب با هم بعیش و سرور
بگذرانند بعد از ان هر کس بخواهد در آنجا طعام خورده یا بخانهٔ خود رود
هر روزه در وقت صبح و شام بسمتی نشست زنان و مردان سواره
و پیاده برسم تفریح از شهر بیرون روند و با هم اختلاط کرده باشند

بعد از دو ساعت از روز یا شب برگردند و طعام خورند و بکارے
که دارند مشغول شوند در روز حاضری و طعام ہاے سبک خورند و
در شب مطبوخ تناول کنند و بران شراب آشامند روز آنچه شراب
نوشند تا مانع کارہا نگردد از دو ساعت از روز برآمده تا دو ساعت
بروز باقی مانده، ہر کس که بکار خود مشغول است صحبت و دید و باز
دید ہمه در وقت طعام است روز یا شب تنها در خانه خود احدے
چیزے نخورد و جمعے که باہم اتحاد دارند بخانہاے یکدیگر روند و طعام
خورند تعیین اطعمه و اشربه در روز و شب خاصه زنان است۔

وضع ڈاک

از اوضاع ستوده و قوانین پسندیده انگلشیه است وضع ڈاک
و ارسال خطوط سرکار خود تا ہمه مردم باطراف قلمرو و انتہاے بلاد تا ہمه
که دسترس داشته باشند خواه ملک خود و خواه ملک بیگانه اگر رئیس آن
مملکت مانع نشود و آن بدین نحو است که بفاصله ہر دو فرسخ یا کمتر
در تمامی طرق و شوارع خانه از چوب سازند و چند کس قاصد را با یک
نویسنده دران خانه سکونت دہند خطوط در کیسه چرمی مهر کنند و بقاصد
دہند او این دو فرسخ را بیک نفس دویده بمردم خانه دیگر رساند و طلب

کوچکے در دست دارد بنواز دو میرود تا ربع از صدائے آں رم کنند
و مردمے کہ بآں خانہ اند آوازاں را بشنوند و یکے مہیای رفتن شود
بمجرد رسیدن ایں یکے دو یمی کیسہ را گیرد و روان شود و در یک
شبانہ روز چہل پنجاہ فرسخ و زیادہ طے کنند دور انگلستان
سواران معین آمد بطریقہ چاپارہ درآنجا آدمی ہم باسپ بدل شود
چہ یک آدم را چہ مقدار توانائی باشد ایں ہمہ راہ رود و ہر
جائے را بحسب قرب و بعد اجرتے است علیحدہ خطوط را
وزن کنند و دو مثقال و نیم را روزے یک آنہ گیرند بہ قدر کہ مسافت
باشد و اگر از دو مثقال و نیم یک قیراط زیادہ شود اجرت را مضاعف
گیرند یا پنج مثقال و از انکہ گزشت باز مضاعف کنند و ہمچنیں در
ہر دو مثقال و نیم اجرت قبل از آں مضاعف گردد و چنین است
آمد انتظام و ارکان ہرگاہ خواہند بسرعت بجائے روند بمحفہ
سوار شوند و ہشت کس آنرا بر دوش بردارند و بشتاب روان شوند
و دو کس آذوقہ و اخوت او را بردارند و یک کس مشعلچی نیز ہمراہ است
ایں مردم تا دو فرسخ روند و درآں چاپار ایں قدر آدم مہیا است
محفہ را بزمیں نا رسیدہ دوش بدوش کشند و روانہ شوند ہمہ قدر
کہ خطوط روند ایں مردم نیز قطعہ مسافت نمایند روزے یکصد

روپیہ اجرت ایں کار است و اگر خواہند جلد تر روند بر مردماں بیفزایند، آں وقت اجرت مضاعف گردد و ازیں کار سالے صد ہزار روپیہ و بیشتر بعد از وضع اخراجات عملہ و پیادگان کہ با مستاجر است عاید سرکار کمپنی شود و خطوط کمپنی کہ معادل خطوط تمام مردم اند بے اجرت رفت و آمد کنند کارہائے دشوار را بر خلائق آسان کنند و خود بمبالغ منتفع شوند توفیق تتبع روزے ہمگناں باد۔

بوستان سعدی

بسم الله الرحمن الرحیم

باب اول در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گذارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاه درویش دوست — که آسایش خلق در ظلِّ اوست

بسی بر سر خلق پاینده دار — به توفیق طاعت دلش زنده دار

برومند دارش درخت امید — سرش سبز و رویش به رحمت سفید

به راه تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه‌رو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان

مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه

به طاعت بنه چهره بر آستان — که این است سر جادهٔ راستان

اگر بنده‌ای سر برین در بنه — کلاهِ خداوندی از سر بنه

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش

کرم پروردگارا توانگر توئی　　توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرمان دهم　　یکی از گدایان این درگهم
چه بر خیزد از دست تدبیر من　　گر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس　　و گرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز　　اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت　　تو بر آستان عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار　　خداوند را بنده حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار　　که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول زان حال بر من نشست　　که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت　　که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ　　که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمان داور بود　　خدایش نگهبان و یاور بود
محالست چون دوست دارد ترا　　که در دست دشمن گذارد ترا
ره اینست رو از طریقت متاب　　بنه گام و کامی که خواهی بیاب

نصیحت کسی سودمند آیدش
که گفتار سعدی پسند آیدش

۲- پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان   بهرمز چنین گفت نوشیروان

که خاطر نگهدار درویش باش   نه در بند آسایش خویش باش

نیاساید اندر دیار تو کس   چو آسایش خویش خواهی و بس

نیاید بنزدیک دانا پسند   شبان خفته و گرگ در گوسفند

برو پاس درویش محتاج دار   که شاه از رعیت بود تاجدار

رعیت چو بیخند و سلطان درخت   درخت ای پسر باشد از بیخ سخت

مکن تا توانی دل خلق ریش   وگر میکنی میکنی بیخ خویش

اگر جاده‌ای بایدت مستقیم   ره پارسایان امید است و بیم

طبیعت شود مرد را بخردی   بامید نیکی و بیم بدی

که بخشایش آرد بر امیدوار   بامید بخشایش کردگار

گر این هر دو در پادشه یافتی   در اقلیم ملکش پناه یافتی

گزند کسانش نیاید پسند   که ترسد که در ملکش آید گزند

وگر در سرشت وی این خوی نیست   در آن کشور آسودگی بوی نیست

اگر پای بندی رضا پیش گیر   وگر یکسواره سر خویش گیر

فراخی در آن مرز و کشور مخواه   که دلتنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس — از آن کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب — که دارد دل اهل کشور خراب
خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت
مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوشدل کند کار بیش
مروت نباشد بدی با کسی — کز و نیکوئی دیده باشی بسی

۳- پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت — در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت
بر آن باش تا هر چه نیت کنی — نظر در صلاح رعیت کنی
مپیچ اے پسر گردن از عقل و رای — که مردم ز دستت نپیچند پای
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر
بسی بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد
خرابی کند مرد شمشیرزن — نه چندان که دود دل طفل و زن
چراغی که بیوه زنی بر فروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت
از آن بهره‌ورتر در آفاق کیست — که در ملکرانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جهان غربتش — ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می‌بگذرند — همان به که نامت به نیکی برند

خدا ترس را بر رعیت گمار — که معمار ملک است پرهیزگار

بداندیش تست آن و خونخوار خلق — که نفع تو جوید در آزار خلق

ریاست به دست کسانی خطاست — که از دستشان دستها بر خداست

نهد عامل سفله بر خلق رنج — که تدبیر ملک است و توفیر گنج

نکوکار پرور نبیند بدی — چو بد پروری خصم جان خودی

مکافات دشمن بمالش مکن — که بیخش برآورده باید ز بن

مکن صبر بر عامل ظلم دوست — که از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید — نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگان اسیر — چو گردش گرفتند دزدان به تیر

چو مردانگی آید از رهزنان — چه مردان لشکر چه خیل زنان

شهنشه که بازارگان را بخست — در خیر بر شهر و لشکر ببست

کی آنجا دگر هوشمندان روند — چو آوازهٔ رسم بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول — نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر به جان پرورند — که نام نکوشان به عالم برند

تبه گردد آن مملکت عنقریب — کز او خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیاح دوست | که سیاح جلاب نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز | وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست | که دشمن توان بود در زی دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر | که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگذاریت گردد کهن | حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست | ترا بر کرم همچنان دست هست

۵ حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید | چو خسرو برسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بینوایی تباه | نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر بعدل | اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذل تو کردم جوانی خویش | بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پر فتنه باشد سرش | میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بر وی نرانی رواست | که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد بوم | بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت | نشاید بلا بر دگر کس گماشت
که گویند برگشته باد آن زمین | کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس | که منعم ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش — از او برنیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظری بر گماشت

ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گزار — امین کز تو ترسد امینش مدار

بیفشان و بشمار و فارغ نشین — که از صد یکی را نبینی امین

دو همجنس دیرینه را هم قلم — نباید فرستاد یک جا بهم

چه دانی که همدست گردند و یار — یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانی سلیم

یکی را که معزول کردی ز جاه — چو چندی برآید ببخشش گناه

برآوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن هزار

نویسنده را گر ستون عمل — بیفتد نبرد طناب امل

بفرمانبران بر شه دادگر — پدروار خشم آورد بر پسر

گهش می‌زند تا شود دردناک — گهی می‌کند آبش از دیده پاک

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بهم در بهست — چو رگ زن که جراح و مرهم نهست

جوانمرد و خوشخوی و بخشنده باش — چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش

چو یاد آیدت عهد شاهان پیش — همین نقش خوانی پس از عهد خویش

نیاید کس اندر جهان کو بماند   مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای   پل و مسجد و چاه و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار   درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند   نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان   مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند   بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان   یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذای کس   وگر گفته آید بغورش برس
گنهکار را عذر نسیان بنه   چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه   نه شرطست کشتن باول گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند   دگر گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار   درخت خبیثست بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی   تأمل کنش در عقوبت بسی
صوابست پیش از کشش بند کرد   که نتوان سر کشته پیوند کرد
که سهلست لعل بدخشان شکست   شکسته نشاید دگرباره بست

۴- گنهکار در تدبیر پادشاهان و تأخیر کردن در سیاست

ایا بحکم شرع آب خوردن خطاست   وگر خون بفتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک　　الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان　　بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مرد ستمکاره را　　چه تاوان زن و طفل بیچاره را

تنت زورمند است و لشکر گران　　ولیکن در اقلیم دشمن مران

که وی بر حصاری گریزد بلند　　رسد کشوری بی گنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان　　که ممکن بود بی گنه در میان

چو بازرگان در دیارش بمرد　　به مالش خساست بود دستبرد

کزان پس که بر وی بگریند زار　　بگویند با یکدگر خویش و یار

که مسکین در اقلیم غربت بمرد　　متاعی کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش از آن طفلک بی پدر　　وز آه دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوی پنجاه سال　　که یک نام زشتش کند پایمال

پسندیده کاران جاوید نام　　تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق گر سر بسر پادشاست　　چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تهیدستی آزاد مرد　　ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر　　قبا داشتی هر دو روی آستر

یکی گفتش ای خسرو نیک روز　　ز دیبای چینی قبائی بدوز

بگفت این قدر ستر و آسایش است　　وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می‌ستانم خراج　　که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله در تن کنم　　به مردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست　　ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزاین پر از بهر لشکر بود　　نه از بهر آیین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه　　ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستایی برد　　ملک باج و ده یک چرا می‌خورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج　　چه اقبال ماند در آن تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور　　برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درختست اگر پروری　　به کام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن　　که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت　　که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی درآید ز پای　　حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن به نرمی دیار　　به پیکار خون از مشامی میار
به مردی که ملک سراسر زمین　　نیرزد که خونی چکد بر زمین

۸ حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت　　به سرچشمه‌ای بر به سنگی نوشت

بدین خیمه چون با بسی دم زدند   بر قلبند چون چشم بر هم زدند
گرفتیم عالم بمردی و زور   ولیکن نبردیم با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس   مرنجانش کو را همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت   به از خون او کشته در گردنت

۹- حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار   ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش   شهنشه برآورد قتلش ز کیش
بصور او را ز دشمنان وار پاک   که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان به دل خروش   که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم   بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای   بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش   وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبانِ مرعی بخندید و گفت   نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیر محمود و رای نکوست   که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنان ست در مهتری شرط زیست   که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیدهٔ   ز خیل و چراگاه پرسیدهٔ
کنونت بمهر آمدم پیش باز   نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار　　که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله‌بانی بعقل ست و رای　　تو هم گله خویش داری بپای

چو دارا شنید این حکایت ز مرد　　نگوییش گفت و نکوییش کرد

همی رفت و میگفت در خود خجل　　بباید نبشت این نصیحت بدل

دران دار ملک از خلل غم بود　　که تدبیر شاه از شبان کم بود

۱۰ - گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه　　بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش　　اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست　　که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید　　که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن　　چو تیغت بدستست فتحی بکن

بگوی آنچه دانی که حق گفته به　　نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر حکمت بشوی　　طمع بگسل و هرچه دانی بگوی

۱۱ - حکایت

خبر یافت گردن کشی در عراق　　که میگفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار　　پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند　　که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه / براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز / غریب از برون گو بگرما بسوز
ستاننده داد آن کس خداست / که نتواند از پادشه دادخواست

۱۲ حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز / حکایت کند ز ابن عبدالعزیز
که بودش نگینی در انگشتری / فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز / دری بود در روشنائی چو روز
قضا را درآمد یکی خشکسال / که شد بدر سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام و قوت ندید / خود آسوده بودن مروت ندید
چو بیند کسی زهر در کام خلق / کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود بفروختندش بسیم / که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد / بدرویش و مسکین و محتاج داد
بریدند بروی ملامت کنان / که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت باران دمع / بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشتست پیرایه بر شهریار / دل شهری از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بی نگین / نشاید دل خلقی اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن / گزیند بر آسایش خویشتن

نه کردند رغبت هنرپروران | بشادی خویش از غم دیگران
اگر خوش بخسپد ملک در سریر | نپندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شب دیر باز | بخسپند مردم بآرام و ناز
بحمدالله این سیرت و راه راست | اتابک ابوبکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان | نبیند مگر قامت مهوشان
یکی پنج بیتم خوش آمد بگوش | که در مجلسی می سرودند دوش

۱۴ حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست | که چون تکله بر تخت زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس | سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یک ره بصاحبدلی | که عمرم بسر رفت بی‌حاصلی
چو می‌بگذرد ملک و جاه و سریر | نبرد از جهان دولت الا فقیر
بخواهم بکنج عبادت نشست | که دریابم این پنج روزی که هست
چو بشنید دانای روشن نفس | بتندی برآشفت کی تکله بس
طریقت بجز خدمت خلق نیست | بتسبیح و سجاده و دلق نیست
تو بر تخت سلطانی خویش باش | باخلاق پاکیزه درویش باش
بصدق و ارادت میان بسته دار | ز طامات و دعوی زبان بسته دار

عسه اسکے بعد ایک قول تھا جو کہ درس سے خارج کر دیا گیا۔

قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

۱۵ حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیکمردی ز اهل علوم

کرم بین که فردا که دیوان نهند — منازل بمقدار احسان دهند

که پایابم از دست دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرور انجمن

کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه درمان کنم — که از غم بفرسود جان در تنم

برآشفت دانا که این گریه چیست — بر این عقل و دانش بباید گریست

ولایت چه باشد غم خویش خور — که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمند است و گر بیخرد — غم او مخور کو غم خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

تو تا پیش گوئی که آن تیره شد — که تا از تو باشد غم خود خورد

[illegible] از او است ماند — [illegible] بساند

که را دانی از خسروان عجم — که کرد [illegible] بوستان ستم

که بخت ملکش نیابد زوال | نیابد تغیر ملک از انتقال
گدایان و داناو امیر نیست | که گیتی همین جای جاوید نیست
گدا و اسیر و وزیر گنج و مال | پس از مرگ هیچ است شه و پایمال
وز آن کس که خیر است پاینده آن | و با وی رسد رحمتش بر روان
بزرگی کزو نام نیکو بماند | توان گفت با اهل دل کو نماند
الا تا درخت کرم پروری | که بیشک بر از کامرانی خوری
یکی را که سعی قدم پیشتر | بدرگاه حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خاین و شرمسار | بترسد همی مرد ناکرده کار
بهل تا بدندان گزد پشت دست | تنوری چنین گرم و نانی نبست
بدانی گه غله برداشتن | که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوستی در اقصای شام | گرفت از جهان کنج غاری مقام
بصبرش در آن کنج تاریک جای | بگنج قناعت فرو رفته پای
بزرگان نهادند سر بر درش | که درویش [illegible]
تمنا کند عارف پاکباز | بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده | بخواری بگرداندش ده بده
در آن مرز کاین پیر هشیار بود | یکی مرزبان ستمگار بود

که هر ناتوان را که دریافتی / بسرپنجگی پنجه برتافتی
جهان سوز و بی رحمت و خیره کش / ز تلخیش روی جهانی ترش
گروهی برفتند ازان ظلم و عار / ببردند نام بدش در دیار
گروهی بماندند مسکین و ریش / پس چرخ نفرین گرفتند پیش
ید ظلم جایی که گردد دراز / نبینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدی گاه گاه / خدادوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت / بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست / ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم / بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی / چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار / برآشفت و گفت ای ملک هوش دار
وجودت پریشانی خلق ازوست / ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی / نپندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت / مگر آنکه دارد خدا دشمنت
خدادوست را گر بدرند پوست / نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل / که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش / بفضل و ترحم میان بند و کوش

۱۷- گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان
که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ
که گر دست یابد برآیی به هیچ

نه مویی ز ابریشمی کمتر است
چو پر شد ز زنجیر محکمتر است

مبر گفتمت پای مردم ز جای
که عاجز شوی گر درآیی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج
خزینه تهی به که مردم به رنج

بینداز در پای کار کسی
که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی
که روزی تواناتر از وی شوی

چو بینی که جاهل بکین اندر است
سلامت به تسلیم و لین اندر است

به همت برآر از ستیهنده شور
که بازوی همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند
که دندان ظالم بخواهند کند

به بانگ دهل خواجه بیدار گشت
چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش
نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی
چو افتاده بینی چرا ایستی

برینت بگویم یکی سرگذشت
که سستی بود زین سخن درگذشت

۱۸- حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق
که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل | که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمه‌های قدیم | نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودی بجز آه بیوه زنی | اگر بر شدی دودی از روزنی
چو درویش بی برگ دیدم درخت | قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ | ملخ بوستان خورده مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستی | ازو مانده بر استخوان پوستی
شگفت آمدم کو قوی حال بود | خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی | چه درماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت کجاست | چو دانی و پرسی سؤالت خطاست
نبینی که سختی به غایت رسید | مشقت به حد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان | نه بر می‌رود دود فریادخوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست | کشد زهر جایی که تریاک نیست
گر از نیستی دیگری شد هلاک | ترا هست بط را ز طوفان چه باک
نگه کرد رنجیده در من فقیه | نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق | نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوایی نیم روی زرد | غم بینوایان رخم زرد کرد
نخواهد که بیند خردمند ریش | نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمدالله ارچه زریش ایمنم — چو ریشی به بینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آن تندرست — که باشد به پهلوی بیمار سست
چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهرست و درد
یکی را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

۱۹- حکایت

شبی دود خلق آتشی برفروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود
جهان دیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار — وگرچه سرایت بود برکنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون میخورد — چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرست است رنجوردار — که می پیچد از غصه رنجوروار
سبک پی چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند
دل پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است

همینت بسندست اگر بشنوی
اگر خار کاری سمن ندروی

۲۰- گفتار در عدل و ظلم و ثمرهٔ هر کدام

خبر داری از خسروان عجم | که کردند بر زیر دستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند | نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دست ظالم برفت | جهان ماند او با مظالم برفت
خنک روز محشر تن دادگر | که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومی که نیکی پسندد خدای | دهد خسرو عادل نیک رای
چو خواهد که ویران شود عالمی | کند ملک در پنجهٔ ظالمی
سگالند از او نیک مردان حذر | که خشم خدایست بیداد گر
بزرگی از او دان و منت شناس | که زایل شود نعمت ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتاب مجید | که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال | بمالی و ملکی رسی بی زوال
اگر جور در پادشائی کنی | پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش | چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله | که سلطان شبانست و عامی گله

عه بعض نسخوں میں شعر ۱۳ کے بعد یہ شعر بھی ہے - چو پرخاش بیند و بیداد و دد +
شبان نیست گرگ است فریاد از دد +

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد
که با زیر دستان جفا پیشه کرد

نخواهی که نفرین کنند از پست
نکو باش تا بد نگوید کست

۱۴ - حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر
برادر دو بودند از یک پدر

سپهدار و گردنکش و پیلتن
نکوروی و دانا و شمشیرزن

پدر هر دو را سهمگین مرد یافت
طلبکار جولان و ناورد یافت

برفت آن زمین را دو قسمت نهاد
بهر یک پسر زان نصیبی بداد

مبادا که بر یکدگر سر کشند
به پیکار شمشیر کین برکشند

پدر بعد از آن روزگاری شمرد
بجان آفرین جان شیرین سپرد

اجل بگسلانیدش اطناب امل
وفاتش فرو بست دست عمل

مقرر شد آن مملکت بر دو شاه
که بی حد و مر بود گنج و سپاه

بحکم نظر در به افتاد خویش
گرفتند هر یک یکی راه پیش

یکی عدل تا نام نیکو برد
یکی ظلم تا مال گرد آورد

یکی عاطفت سیرت خویش کرد
درم داد و تیمار درویش کرد

بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت
شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش
چنان کز خلایق بهنگام عیش

بگردون شدی بانگ شادی چو رعد
چو شیراز در عهد بوبکر سعد

نهادند خردمند فرخ نهاد | که شاخ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودکی نام جوی | پسندیده پی بود و فرخنده خوی
ملازم بدلداری خاص و عام | ثناگوی حق بامدادان و شام
دران ملک قارون برفتی دلیر | که شه دادگر بود و درویش سیر
نیامد بایام او بر دلی | نگویم که خاری که برگ گلی
سرآمد بتایید ملک از سران | نهادند سر بر خطش سروران
دگر خواست کافزون کند تخت و تاج | بیفزود بر مرد دهقان خراج
طمع کرد در مال بازارگان | بلا ریخت بر جان بیچارگان
نگویم که بدخواه درویش بود | حقیقت که او دشمن خویش بود
باسباب بیشی نهاد و نخورد | خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع کرد آن زر از گربزی | پراگنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر | که ظلمست در بوم آن بی‌هنر
بریدند از آنجا خرید و فروخت | زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت | بناکام دشمن برو دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند | سم اسب دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت | خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا | که باشد دعای بدش در قفا

چو بخشش نکو بود در کاف کن | نکرد آنچه نیکانش گفتند کن
نه گفتند نیکان بر آن نیک مرد | تو بر خور که بیدادگر برنخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سست | که در عدل بود آنچه در ظلم جست

۲۲ - حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می برید | خداوند بستان نگه کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد می کند | نه با من که با نفس خود میکند
نصیحت بجا است اگر بشنوی | ضعیفان میفگن بکتف قوی
که فردا بداور برد خسروی | گدائی که پیشت نیرزد جوی
چو خواهی که فردا بوی مهتری | مکن دشمن خویشتن کهتری
که چون بگذرد بر تو این سلطنت | بگیرد بکین آن گدا دامنت
کز نشست در چشم آزادگان | بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیکبخت | بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو | دگر راست خواهی ز سعدی شنو

۲۳ - گفتار در سبکساری اهل فقر

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست | که ایمن تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند | حق اینست و صاحبدلان بشنوند

---

* بعض نسخوں میں اس شعر کے بعد یہ شعر بھی ہے۔ مکن پنجہ از ناتوانان بدار + کہ گر بفگنند پنجہ سودی شرمسار +

تهیدست تشویش نانی خورد — ملک هم بمقدار یغمانی خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر میرود — بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه آن را که بر سر نهادند تاج — چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست — وگر تنگدستی بزندان درست
دران دم کاجل بر سر هر دو تاخت — نمی شاید از یکدگرشان شناخت

۴۴ حکایت

شنیدم که یکبار در دجلهٔ — سخن گفت با عابدی کلهٔ
که من فرّ فرماندهی داشتم — بسر بر کلاه مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق — گرفتم ببازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم — که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش — که از مردگان پندت آید بگوش

۴۵ - در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز هم در سر شر رود — چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست — چنین گوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی — که نفع است در آهن و سنگ و روی

نه هر آدمی مرده به خنگ را ‌‌ — ‌‌ که بر وی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمی زاده از دد به است ‌‌ — ‌‌ که دد ز آدمی زاده بد به است

به است از دد انسان صاحب خرد ‌‌ — ‌‌ نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان نداند بجز خورد و خواب ‌‌ — ‌‌ کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگون بخت بی راه رو ‌‌ — ‌‌ پیاده برد زو به رفتن گرو

کسی دانه نیک مردی نکاشت ‌‌ — ‌‌ کزو خرمن کام دل برنداشت

نه هرگز شنیدیم در عمر خویش ‌‌ — ‌‌ که بد مرد را نیکی آمد به پیش

۴۶ - حکایت

گزیری به چاهی در افتاده بود ‌‌ — ‌‌ که از هول او شیر نر ماده بود

بداندیش مردم بجز بد ندید ‌‌ — ‌‌ بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت ‌‌ — ‌‌ یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت

تو هرگز رسیدی به فریاد کس ‌‌ — ‌‌ که میخواهی امروز فریادرس

همه تخم نامردمی کاشتی ‌‌ — ‌‌ ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمی ‌‌ — ‌‌ که دلها ز ریشت بنالد همی

تو ما را همی چاه کندی به راه ‌‌ — ‌‌ به سر لاجرم در فتادی به چاه

دو کس چه کنند از پی خاص و عام ‌‌ — ‌‌ یکی نیک محضر دگر زشت نام

یکی تا کند تشنه را تازه حلق ‌‌ — ‌‌ دگر تا به گردن در افتند خلق

اگر بر کنی چشم نیکی مدار | که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم ای در خزان کشته جو | که گندم ستانی بوقت درو
درخت زقوم ار بجان پروری | مپندار هرگز کزو بر خوری
رطب ناورد چوب خرزهره بار | چه تخم افکنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد | که اکرام حجاج یوسف نکرد
بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز | که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوی را | بپرخاش درهم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای | عجب داشت سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست | بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار | که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک | که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار | مکن دست ازین پیر درویش دار
که خلقی بدو تکیه دارند پشت | روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن | ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی | که بر خاندانها پسندی بدی
بپندار و دلها بداغ تو ریش | که روزی ببینی آه سحرخیز خویش

نخفتست مظلوم از آهش بترس | ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی | برآرد ز سوز جگر یاربی
بسودا چنان پرده افتاد دست | که حجاج را دست حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید | بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ | که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیرمردان درشت | چو با کودکان بر نیایی بمشت
شنیدم که نشنید و خونش بریخت | ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی گوران نکرد آن شب نخفت | بخواب اندرون دید درویش گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند | عقوبت برو تا قیامت بماند

۲۸ حکایت

یکی پند میداد فرزند را | نگه دار پند خردمند را
مکن جور بر خوردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد | که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زور آوران | نکردم دگر زور بر لاغران

۲۹ گفتار

الا تا بغفلت نه خسپی که نوم | حرام است بر چشم سالار قوم

غم زیردستان بخور زینهار | بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض | چو داروی تلخست دفع مرض

۳۰ حکایت

یکی را حکایت کنند از ملوک | که بیماری رشته کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضعف جسد | که می‌برد بر زیردستان حسد
که شاه ارچه بر عرصه نام آورست | چو ضعف آمد از بیذقی کمترست
ندیمی زمین ملک بوسه داد | که عمر خداوند جاوید باد
درین شهر مردی مبارک دم است | که اندر پارسایان چنو کم است
نبردند پیشش مهمات کس | که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعایی برین | که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم | بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعایی کن ای هوشمند | که در رشته چون سوزنم پای بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت | به تندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر | ببخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند | اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی | کجا بینی از دولت آسایشی
بیاید ترا عذر خطا خواستن | پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعای ویت — دعای ستمدیدگان در پیت

شنید این سخن شهریار عجم — ز خشم و خجالت بر آمد بهم

بپیچید و پس با دل خویش گفت — چه رنجم حق است اینکه درویش گفت

بفرمود تا هر که در بند بود — بفرمانش آزاد کردند زود

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز — بداور بر آورد دست نیاز

که ای بر فرازنده آسمان — بجنگش گرفتی بصلحش بمان

ولی همچنان بر دعا داشت دست — که بر تخت افتاد و بر پای جست

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

کسی زین میان گوی دولت ربود که در بند آسایش خلق بود

بکار آمد آنها که برداشتند نه گرد آوریدند و بگذاشتند

۳۴ - حکایت

شنیدم که در مصر میری اجل سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب شنیدند کو گفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رایی که بخشید و خورد جهان از پی خویشتن گرد کرد

درین کوش تا با تو ماند مقیم که هرچ از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز یکی دست کوتاه و دیگر دراز

در آن دم ترا می نماید بدست که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم کن دراز دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست خاری بکن دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور که سر برنداری ز بالین گور

۳۳- حکایت

قزل ارسلان قلعه سخت داشت — که گردن بالوند بر می فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ — چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضهٔ — که بر لاجوردی طبق بیضهٔ
شنیدم که مردے مبارک حضور — بنزدیک شاه آمد از راه دور
حقائق شناسی جهاندیدهٔ — هنرمندے آفاق گردیدهٔ
بزرگے زبان آورے کاردان — حکیمے سخنگوے بسیاردان
قزل گفت چندان که گردیدهٔ — چنین جاے محکم دگر دیدهٔ
بخندید کین قلعه خرم است — ولیکن نپندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند — دمے چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند — درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن — دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجے نشاند — که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس — امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است — که هر مدتے جاے دیگر کس است

۳۴- حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم — بکسری که اے وارث ملک جم

اگر ملک بر جم بماندی و بخت — ترا کی میسر شدی تاج و تخت

اگر گنج قارون بدست آوری — نماند مگر آنچه بخشی بری

۵۳ حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد — پسر تاج شاهی بسر بر نهاد

به تربت سپردندش از تاجگاه — نه جای نشستن بد آماجگاه

چنین گفت دیوانهٔ هوشیار — چو دیدش پسر روز دیگر سوار

زهی ملک و دوران سر در نشیب — پدر رفت و پای پسر در رکیب

چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر و بدعهد و ناپایدار

چو دیرینه روزی سرآید بعهد — جوان دولتی سر بر آرد ز مهد

منه بر جهان دل که بیگانه ایست — چو مطرب که هر روز در خانه ایست

نکو کن امسال چون ده تراست — که سال دگر دیگری دهخداست

۵۴ حکایت

شنیدم که از پادشاهان غور — یکی پادشه خر گرفتی بزور

خران زیر بار گران بی علف — بروزی دو مسکین شدندی تلف

چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار

چو بام بلندش بود خودپرست — کند بول و خاشاک بر بام پست

شنیدم که باری بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شهریار

پیاپی به دنبال صیدی براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند
به تنها ندانست روی و رهی — بینداخت تا کام شب در دهی
خری دید پوینده کارگر — توانا و زور آور و بار بر
یکی مرد گرد استخوانی بدست — چنان میزدش کاستخوان می شکست
شهنشه بر آشفت و گفت ای جوان — ز حد رفت جورت برین بیزبان
چو زور آوری خود نمائی مکن — برافتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد سخن وای قول — یکی بانگ بر پادشه زد به هول
که بیهوده مگذر فتم این کار پیش — برو چون ندانی ببین کار خویش
بسا کس که پیشت تو مغرور نیست — چو واقفی از تعلی عذر نیست
ملک از درشتی آمد از خطاب — بگفتا بیا تا چه بینی صواب
که بینداریم از عقل بیگانه — ز مستی بهستا که دیوانه
ببخشید کای مرد نادان خموش — مگر حال خضرت نیامد بگوش
ندیدی نه خواندی کس او درانه سته — چرا کشتی با توانان شکسته
جهان جوی گفت ای ستمکاره مرد — چه دانی که خضر آن برای چه کرد
دران بحر دزدی جفا پیشه بود — که دلها از و پر ز اندیشه بود
جزائر ز گرداب او پر خروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن ناو را بهر مصالح شکست — که تا از ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست ‌‌‌‌‌ امان به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر ‌‌‌‌‌ که این حجت بسته من است ای امیر

نه از جهل می‌بشکنم پای خر ‌‌‌‌‌ که از جور سلطان بیدادگر

خر این جا اگر لنگ بیمار کش ‌‌‌‌‌ از آن به که پیش ملک بارکش

تو آن را نگویی که کشتی گرفت ‌‌‌‌‌ که چون تاج بر بام زشتی گرفت

نشو بر چنان ماشه دولت که ماند ‌‌‌‌‌ که شنعت بر او تا قیامت بماند

ستمگر جفا بر تن خویشتن کرد ‌‌‌‌‌ نه بر زیردستان درویش کرد

که فردا دران محفل نام و ننگ ‌‌‌‌‌ بگیرند گریبان پیشش به چنگ

نه بار او نزار او بر گردنش ‌‌‌‌‌ نیارد سر از بار بر کردنش

گرفتم که خر بارش اکنون کشد ‌‌‌‌‌ دران روز بار خران چون کشد

گر انصاف پرسی بد اختر کسست ‌‌‌‌‌ که در راحتش رنج دیگر کسست

همش رنج روزش ستم بود ‌‌‌‌‌ که شادیش در رنج مردم بود

اگر چیز زیر آن مرده دل ‌‌‌‌‌ که خسپند از او مردم آزرده دل

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت ‌‌‌‌‌ ببست اسب و سر بر نمدزین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد ‌‌‌‌‌ ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد ‌‌‌‌‌ پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بزرگ تاختند ‌‌‌‌‌ سحرگه پی اسب بشناختند

بران عرصه بر اسپ دید شاه / پیاده ندیدند یکسر سپاه
بخوردند شاه و دلیران بزین / چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند بر خوان شاه / بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شد بزم طرب در نهاد آمدش / ز دهقان و دهشید یاد آمدش
بفرمود تا دست بستند سخت / بزاری فگندند در پای تخت
سر و دل بدو باز گشت شه تیز / ندانست چاره در این کار نیز
شمردن دم از زندگی آخرش / نگه داشت اندر گذر خاطرش
نه بینی که چون کار در سر بود / قلم را ز باتش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت / ز ناکامی اندر سرش [illegible] بریخت
سر از نا امیدی بیاورد و گفت / شب تیره در دو جهان [illegible] خفت
ز ناچار باکم در دو رفت [illegible] / بهم عالم آوازه چون [illegible]
دهن کرد از دست جور فلک / که خلق ز خلقی [illegible]
عجب گر فتست بر دل آرد شت / بکش گر توانی همه خلق گشت
دگر تخت آب [illegible] زمین / با نسان [illegible]
ترا چاره از ظلم برگشتن است / نه چاره بجز [illegible] گشتن است
چو بیداد گر دی ترقی مدار / که ناراست [illegible]
شنیدم که چون خسرو دیدگان / [illegible] دیدگان

چنان کز ستودن شود پادشاه ‌ ‌ ‌ که خلقش ستایند در بارگاه
چه سود آفرین بر سر انجمن ‌ ‌ ‌ پس چرخه نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاه ظالم بگوش ‌ ‌ ‌ ز مستی غفلت آمد به هوش
[illegible] ‌ ‌ ‌ [illegible]
[illegible] ‌ ‌ ‌ شنیدم که از جاهلان عیب جوی
ز دشمن شنو سیرت خود که دوست ‌ ‌ ‌ هر آنچه از تو آید به چشمش نکوست
ستایش سرایان نه یار تواند ‌ ‌ ‌ ملامت کنان دوستدار تواند
ترش روی بهتر کند سرزنش ‌ ‌ ‌ که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست ‌ ‌ ‌ اگر عاقلی یک اشارت بست

حکایت

شنیدم که از نیکمردی فقیر ‌ ‌ ‌ دل آزرده شد پادشاهی کبیر
مگر بر زبانش حقی رفته بود ‌ ‌ ‌ ز گردنکشی بر وی آشفته بود
به زندان فرستادش از بارگاه ‌ ‌ ‌ که زور آزمای است بازوی شاه
ز یاران یکی گفتش اندر نهفت ‌ ‌ ‌ مصالح نبود این سخن گفت، گفت
رسانیدن امر حق طاعت است ‌ ‌ ‌ ز زندان نترسم که یک ساعت است
همان دم که در خفیه این راز رفت ‌ ‌ ‌ حکایت به گوش ملک باز رفت
بخندید کو ظن بیهوده برد ‌ ‌ ‌ نداند که خواهد درین حبس مرد

غلامی بدرویش برد این پیام | بگفتا بخسپ و بلوای غلام
که دنیا همین ساعتی بیش نیست | غم و خرمی پیش درویش نیست
نگر دستگیری کنی خرمم | نه گر سرکشی در دل آید غمم
چو گر سپاهست و فرمان و گنج | دگر من فرومانده در ضعف و رنج
تو گر کامرانی بفرمان و گنج | مرا گر عیال است و حرمان و رنج
بدروازه مرگ چون در شویم | بیک هفته با هم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روزه | تن خویشتن را بآتش مسوز
نه پیش از تو بیش از تو اندوختند | به بیداد کردن جهان سوختند
چنان زی که ذکرت بتحسین کنند | چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید بسی رسم بد آیین نهاد | که گویند لعنت بران کین نهاد
دگر بر سر آید خداوند زور | نه زیرش کند عاقبت خاک گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا | که بیرون کنندش بزبان از قفا
چنین گفت مرد حقایق شناس | ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی زبانی ندارم غمی | که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوایی برم ور ستم | گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت | گرت نیکروزی بود خاتمت

۳۸ - حکایت

یکی مشت زن بخت و روزی نداشت | نه اسباب شامش مهیا نه چاشت

ز جور ستمگر کشیدے بہ پشت — کہ روزی محال است خوردن بہ مشت
مدام از پریشانی روزگار — دلش بخت آلودہ و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیرہ کش — کہ از بخت شوریدہ رویش ترش
گہ از دیدن عیش فیروز خلق — فرو می شدے آب آتش بحلق
گہ از کار آشفتہ بگریستے — کہ کس دیدہ زین صعب تر زیستے
کسان شهد نوشند و مرغ و برہ — مرا روے نان ہم نہ بیند ترہ
گر انصاف پرسی نہ نیکوست این — بپوشم من و گربہ پاپوش من
دریغ از فلک شیوہ ساختے — کہ گنجے بدست من انداختے
مگر یکدمے بر ہوس آمدہ — ز خود کردہ گشتے نشانہ شدے
شنیدم کہ روزے زمینے شکافت — شغالے ز نخدان او سر بیافت
بخاک اندرش عقد گنجینہ — گہرہاے دندان او ریختہ
دہان بستہ از پند بگشادہ باز — کہ اے خواجہ با بے مرادی بساز
غم این سست حال و تن تیرگی — شکر خوردہ اینجا بپا شوند دل
غم از گردش روزگاران مدار — کہ بسیار نگردد بسے روزگار
ہوان لفظ کز وے خاطرش بستہ دار — غم از خاطرش رفت و نیکو نهاد
کرامت نفس بر راست فقیر فرش — کہ بس بار بہا بر دوش دریا کش
اگر بستہ با پنجہ سر برہ — وگر سر باوج فلک بر برد

دران دم که با فقر گردون شود | بمرگ از پدر زاده بیرون شود
خور و شادمانی نماند و لیک | جز احسان بماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت | بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم | که پیش از تو بودست و بعد از تو هم
زرافشان چو دنیا بخواهی گذاشت | که سعدی در افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگستری | که فرماندهی داشت بر کشوری
در ایام او روز مردم چو شام | شب از بیم او خواب مردم حرام
همه روز نیکان از او در بلا | بشب دست پاکان از او بر دعا
گروهی بر شیخ آن روزگار | ز دست ستمگر گرستند زار
که ای پیر دانای فرخنده رای | بگو این جوان را بترس از خدای
بگفتا دریغ آیدم نام دوست | که هر کس نه درخورد پیغام اوست
کسی را که بینی ز حق بر کران | منه با وی ای خواجه حق در میان
حقت گفتم ای خسرو نیک رای | توان گفت حق پیش مرد خدای
بمردان نادان نریزم علوم | که ضایع شود تخم در شوره بوم
چو در وی نگیرد عدو داندم | برنجد بجان و برنجاندم
ترا عادت ای پادشه حق رویست | دل مرد حق گوی از اینجا قویست

نگین خصلتی دارد ای نیکبخت | که در موم گیرد نه در سنگ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان | برنجد که دزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی به انصاف و داد | که حفظ خدا پاسبان تو باد
ترا نیست منت ز روی قیاس | خداوند را فضل و منت شناس
که در کار خیرت به خدمت بداشت | نه چون دیگرانت معطل گذاشت
همه کس به میدان کوشش درند | ولی گوی بخشش نه هر کس برند
تو حاصل نکردی به کوشش بهشت | خدا در تو خوی بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد | قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب | عبادت قبول و دعا مستجاب

۴۴ - گفتار

همی تا برآید به تدبیر کار | مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را به قوت شکست | به نعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند | به تعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجای خسک زر بریز | که احسان کند کند دندان تیز
[illegible] | چو دستی نشاید گزیدن ببوس
به تدبیر رستم درآید به بند | که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را به فرصت توان کند پوست | پس او را مدارا چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسی	که از قطره سیلاب دیدم بسی
مزن تا توانی بر ابرو گره	که دشمن اگر چه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش	کسی کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهی ز خود بیشتر	که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد	نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ	به نزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست	حلال است بردن به شمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ	وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وی ببندد در کارزار	ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب	نخواهد به حشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون کینه خواست	که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گویی به لطف و خوشی	فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آید به عجز از درت	برون کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن	ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد	که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای	جوانان به شمشیر و پیران به رای
بیندیش در قلب هیجا مفر	چه دانی کرا تا کرا شد ظفر

چو بینی که لشکر ز هم دست داد — تو تنها مده جان شیرین به باد
اگر بر کناری به رفتن بکوش — وگر در میانی لباس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد به هیبت بدرد زمین
چو خواهی بریدن به شب راهها — حذر کن نخست از کمینگاهها
میان دو لشکر چو یک روزه راند — سر پنجه زورمندش نماند
گر او پیش دستی کند غم مدار — ور افراسیاب است مغزش برآر
ندانی که لشکر چو یک روزه راند — سر پنجه زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفکن علم — که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت به زوبین و تیغ
به دنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقه کارزار

[illegible]

دلاور که باری تهور نمود — بباید به مقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک

قابد سگ [illegible] میرود [illegible] / درو به ره شیر تا دیده جنگ

چو پرورده باشد پسر در کنار / بترسد چو پیش آیدش کارزار

[illegible] / دلاور شود مرد پرخاش جوی

اگر با به پرورده [illegible] / [illegible]

دو مردش [illegible] / [illegible] زند [illegible] زمین

یکی را [illegible] / [illegible]

۴۳ حکایت [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

[illegible] / [illegible]

۴۴ [illegible]

دو تن پرور [illegible] / یکی اهل بازو دوم اهل رای

[illegible] / [illegible]

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ | بر او گر بمیرد مگو ای دریغ
قلم زن نگهدار و شمشیر زن | نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ | تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت به بازی نشست | که دولت برفتش به بازی ز دست

۴۵ - گفتار

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس | در آوازهٔ صلح از او بیش ترس
بسا کس به روز آیت صلح خواند | چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان | که بستر بود خوابگاه زنان
بباید نهان جنگ را ساختن | که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کار آگه است | یزک سد رویین لشکرگه است

۴۶ - گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست | نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز | شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار | دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز | به شمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش | که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف | تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگان پسندند با هم گزند | برآساید اندر میان گوسفند
چو دشمن به دشمن شود مشتغل | تو با دوست بنشین بآرام دل

۴۷- گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی | نگه دار پنهان ره آشتی
سر لشکرکشیدان مغفر شکافت | نهان صلح جویند پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی | که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد بجنگ | بکشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری | بماند گرفتار در چنبری
دگر کشتی این بندی ریش را | نه بینی دگر بندی خویش را
نترسد که دورانش تنگی کند | که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر | که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خط سروری | چو نیکش بداری نهد دیگری
دگر خفته ده دل بدست آوری | از آن به که صد را شبیخون بری

۴۸- گفتار اندر حذر کردن از دشمنی که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار | ز تلبیسش ایمن مشو زینهار

که گردد درونش به کین تو ریش ‏ ‏ ‏ ‏ چو یاد آیدش مهر پیوند خویش

بداندیش را لفظ شیرین مبین ‏ ‏ ‏ ‏ که ممکن بود زهر در انگبین

کسی جان از آسیب دشمن برد ‏ ‏ ‏ ‏ که مر دوستان را به دشمن شمرد

نگهدار از آن شوخ در کیسه دُر ‏ ‏ ‏ ‏ که بیند همه خلق را کیسه بُر

سپاهی که عاصی شود در امیر ‏ ‏ ‏ ‏ ورا تا توانی به خدمت مگیر

ندانست سالار خود را سپاس ‏ ‏ ‏ ‏ ترا هم نداند ز غدرش هراس

به سوگند و عهد استوارش مدار ‏ ‏ ‏ ‏ نگهبان پنهان بر او برگمار

نو آموز را ریسمان کن دراز ‏ ‏ ‏ ‏ نه بگسل که دیگر نبینیش باز

چو سر کشوری از دست دشمن دیار ‏ ‏ ‏ ‏ رعیت بسامان‌تر از وی بدار

که گر باز کوبد در کارزار ‏ ‏ ‏ ‏ برآرند عام از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند ‏ ‏ ‏ ‏ در شهر بر روی دشمن مبند

مگو دشمن تیغ‌زن بر در است ‏ ‏ ‏ ‏ که انباز دشمن به شهر اندر است

به تدبیر جنگ بداندیش کوش ‏ ‏ ‏ ‏ مصالح بیندیش و نیت بپوش

منه در میان راز با هر کسی ‏ ‏ ‏ ‏ که جاسوس هم‌کاسه دیدم بسی

سکندر که با شرقیان حرب داشت ‏ ‏ ‏ ‏ در خیمه گویند در غرب داشت

ـه بعض نسخوں میں اس شعر سے پہلے دو شعر اور ہیں - چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار - گرفتی بزندانیانش سپار - که بندی چو دندان بخون در برد - ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو بهمن بزاولستان خواست شد | چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست | بر آن رای و دانش بباید گریست
کرم کن نه پرخاش و کین آوری | که عالم بزیر نگین آوری
چو کاری برآید بلطف و خوشی | چه حاجت به تندی و گردنکشی
نخواهی که باشد دلت دردمند | دل دردمندان برآور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاه | برو همت از ناتوانان بخواه
دعای ضعیفان امیدوار | ز بازوی مردی به آید بکار
هر آن کاستعانت بدرویش برد | اگر بافریدون زد از پیش برد

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی گرای | که معنی بماند ز صورت بجای
کرا دانش و جود و تقوی نبود | بصورت درش هیچ معنی نبود
کسی خسپد آسوده در زیر گل | که خسپند ازو مردم آسوده دل
غم خویش در زندگی خور که خویش | بمرده نپردازد از حرص خویش
زر و نعمت اکنون بده کان تست | که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
نخواهی که باشی پراگنده دل | پراگندگان را ز خاطر مهل
پریشان کن امروز گنجینه چست | که فردا کلیدش نه در دست تست

تو با خود ببر توشهٔ خویشتن / که شفقت نیاید ز فرزند و زن

کسی گوی دولت ز دنیا برد / که با خود نصیبی بعقبی برد

بغمخوارگی جز سرانگشت من / نخارد کسی در جهان پشت من

مکن بر کف دست نه هرچه هست / که فردا بدندان بری پشت دست

بپوشیدن ستر درویش کوش / که ستر خدایت بود پرده پوش

مگردان غریب از درت بی نصیب / مبادا که گردی بدرها غریب

بزرگی رساند بمحتاج خیر / که ترسد که محتاج گردد بغیر

بحال دل خستگان درنگر / که روزی دل خسته باشی مگر

فروماندگان را درون شاد کن / ز روز فروماندگی یاد کن

نه خواهنده بر در دیگران / بشکرانه خواهنده از در مران

گفتار اندر نواختن یتیمان و رحمت بحال ایشان

پدر مرده را سایه بر سر فکن / غبارش بیفشان و خارش بکن

ندانی چه بودش فرومانده سخت / بود تازه بی بیخ هرگز درخت

چو بینی یتیمی سر افکنده پیش / مده بوسه بر روی فرزند خویش

یتیم ار بگرید که نازش خرد / وگر خشم گیرد که بارش برد

الا تا نگرید که عرش عظیم / بلرزد همی چون بگرید یتیم

به رحمت بکن آبش از دیده پاک   به شفقت بیفشانش از چهره خاک

اگر سایهٔ خود برفت از سرش   تو در سایهٔ خویشتن پرورش

من آنگه سر تاجور داشتم   که سر در کنار پدر داشتم

اگر بر وجودم نشستی مگس   پریشان شدی خاطر چند کس

کنون گر بزندان برندم اسیر   نباشد کس از دوستانم نصیر

مرا باشد از درد طفلان خبر   که در طفلی از سر برفتم پدر

۳- حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

کسی دید در خواب صدر خجند   که خاری ز پای یتیمی بکند

همی گفت و در روضه‌ها می‌چمید   کزان خار بر من چه گلها دمید

مشو تا توانی ز رحمت بری   که رحمت برندت چو رحمت بری

چو انعام کردی مشو خودپرست   که من سرورم دیگری زیردست

اگر تیغ دورانش انداخته‌ست   نه شمشیر دوران هنوز آخته‌ست

چو بینی دعاگوی دولت هزار   خداوند را شکر نعمت گزار

که چشم از تو دارند مردم بسی   نه تو چشم داری بدست کسی

کرم خوانده‌ام سیرت سروران
غلط گفتم اخلاق پیغمبران

۴- حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل — نیامد بمهمانسرای خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه — مگر بینوائی درآید ز راه
برون رفت و هر جانبی بنگرید — بر اطراف وادی نگه کرد و دید
بتنها یکی در بیابان چو بید — سر و مویش از برف پیری سفید
بدلداریش مرحبائی بگفت — برسم کریمان صلائی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک — یکی مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمانسرای خلیل — بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثی بسمع
چنین گفتش ای پیر دیرینه روز — چو پیران نمی‌بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتی که روزی خوری — که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست — که نشنیدم از پیر آذرپرست
بدانست پیغمبر نیک فال — که گبر است پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید — که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل — بهیبت ملامت کنان کای خلیل

تنش داده صد ساله روزی و نان ترا نفرت آمد ز وی یک زمان
گر او می برد پیش آتش سجود تو واپس چرا می بری دست جود

۵- گفتار اندر احسان با مردم نیک و بد

گره بر سر بند احسان مزن که این زرق و شیدست و آن مکر و فن
زیان می کند مرد تفسیر دان که علم و ادب می فروشد به نان
کجا عقل یا شرع فتوی دهد که اهل خرد دین به دنیا دهد
ولیکن تو بستان که صاحب خرد از ارزان فروشان برغبت خرد

۶- حکایت عابد با شیاد شوخ دیده

زبان دانی آمد بصاحبدلی که محکم فرو مانده ام در گلی
یکی سفله را ده درم بر من است که دانگی ازو بر دلم ده من است
همه شب پریشان ازو حال من همه روز چون سایه دنبال من
بکرد از سخنهای خاطر پریش درون دلم چون در خانه ریش
خدایش مگر تا ز مادر بزاد جز آن ده درم چیز دیگر نداد
ندانسته از دفتر دین الف نخوانده بجز باب لا ینصرف
خور از کوه یک روز سر بر نزد که آن قلتبان حلقه بر در نزد

در اندیشه ام تا کرامم کریم | از آن سنگدل دست گیرد به سیم
شنید این سخن پیر فرخ نهاد | درستی دو در آستینش نهاد
در افتاده در دست افسانه گوی | برون رفت از آنجا چو زر تازه روی
یکی گفت شیخ این ندانی که کیست | بر او گر بمیرد نباید گریست
گدایی که بر شیر نر زین نهد | ابو زید را اسب و فرزین نهد
بر آشفت عابد که خاموش باش | تو مرد زبان نیستی گوش باش
اگر راست بود آنچه پنداشتم | ز خلق آبرویش نگه داشتم
اگر شوخ چشمی و سالوس کرد | الا تا نپنداری افسوس کرد
که خود را نگه داشتم آبروی | ز دست چنان گربزی یاوه گوی
بد و نیک را بذل کن سیم و زر | که این کسب خیرست و آن دفع شر
خنک آنکه در صحبت عاقلان | بیاموزد اخلاق صاحبدلان
گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش | به عزت کنی پند سعدی به گوش
که اغلب درین شیوه دارد مقال | نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

حکایت پدر ممسک و فرزند جوامرد

یکی رفت و دنیا ازو یادگار | خلف بود صاحبدلی هوشیار
نه چون ممسکان دست بر زر گرفت | چو آزادگان دست ازو برگرفت

ز درویش چاره نماند به پیش　　مسافر بمهمان سرای اندرش

دل خویش و بیگانه خرسند کرد　　نه همچون پدر سیم و زر بند کرد

ملامت کنی گفتش ای باد دست　　بیک ره پریشان مکن هر چه هست

بسالی توان خرمن اندوختن　　بیک دم نه مردی بود سوختن

چو در تنگدستی نداری شکیب　　نگهدار وقت فراخی حسیب

۸- مثل

بدختر چه خوش گفت بانوی ده　　که روز نوا برگ سختی بنه

همه وقت بردار مشک و سبوی　　که پیوسته در ده روان نیست جوی

بدنیا توان آخرت یافتن　　بزر پنجه دیو بر تافتن

ز دست تهی بر نیاید امید　　بزر بر کنی چشم دیو سفید

اگر سیم داری بکف بر نهی　　کف وقت حاجت بیابی تهی

گدایان بسعی تو هرگز قوی　　نگردند ترسم تو لاغر شوی

۹- باز آمدم بحکایت فرزند خلف

چو منع خیر این حکایت بگفت　　ز غیرت جوانمرد را رگ بخفت

پراگنده دل گشت از ان گفتگوی　　برآشفت و گفت ای پراگنده گوی

مرا دستگاهی که پیرامن است　　پدر گفت میراث جد من است

نه ایشان بخست نگهداشتند ‌‌ بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم نیفتاد مال پدر ‌‌ که بعد از من افتد بدست پسر
همان به که امروز مردم خورند ‌‌ که فردا پس از من بیغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان ‌‌ نگه می چه داری ز بهر کسان
برند از جهان با خود اصحاب رای ‌‌ فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست ‌‌ که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
بدنیا توانی که عقبی خری ‌‌ بخر جان من ورنه حسرت بری

۱۰ حکایت اندر راحت رسانیدن همسایگان

بزارید وقتی زنی پیش شوی ‌‌ که دیگر مخر نان ز بقال کوی
ببازار گندم فروشان گرای ‌‌ که این جو فروشست و گندم نمای
نه از مشتری کز زحام مگس ‌‌ بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز ‌‌ بزن گفت کای روشنائی بساز
بامید ما کلبه آنجا گرفت ‌‌ نه مردی بود نفع ازو وا گرفت
ره نیک مردان آزاده گیر ‌‌ چو استاده‌ای دست افتاده گیر
ببخشای کانانکه مرد حقند ‌‌ خریدار دکان بی رونقند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست ‌‌ کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

۱۱ حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز — بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای — که خار مغیلان نکندی ز پای
بآخر ز وسواس خاطر پریش — پسند آمدش در نظر کار خویش
به تلبیس ابلیس در چاه رفت — که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق نه دریافتی — غرورش سر از جاده برتافتی
یکی هاتف از غیب آواز داد — که ای نیکبخت مبارک نهاد
مپندار گر طاعتی کرده — که نزلی بدین حضرت آورده
باحسان آسوده کردن دلی — به از الف رکعت بهر منزلی

۱۲ حکایت

بسرهنگ سلطان چنین گفت زن — که خیز ای مبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبی دهند — که فرزندگانت نظر بر رهند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد — که سلطان به شب نیت روزه کرد
زن از ناامیدی سر انداخت پیش — همی گفت با خود دل از فاقه ریش
که سلطان ازین روزه گویی چه خواست — که افطار او عید طفلان ماست
خورنده که خیرش برآید ز دست — به از صائم الدهر دنیاپرست
مسلم کسی را بود روزه داشت — که درمانده را دهد نان چاشت

وگرنه چه حاجت که زحمت بری — نه خود بازگیری و هم خود خوری

خیالات نادان خلوت نشین — بهم بر کند عاقبت کفر و دین

صفا هست در آب آئینه نیز — ولیکن صفا را بباید تمیز

۱۳ حکایت کریم تنگدست با سائل

یکی را کرم بود و قوت نبود — کفافش بقدر مروت نبود

که سفله خداوند هستی مباد — جوانمرد را تنگدستی مباد

کسی را که همت بلند اوفتد — مرادش کم اندر کمند اوفتد

چو سیلاب ریزان که در کوهسار — نگیرد همی بر بلندی قرار

نه در خورد سرمایه کردی کرم — تنک مایه بودی ازین لاجرم

برش تنگدستی دو حرفی نبشت — که ای خوب فرجام فرخ سرشت

یکی دستگیرم بچندی درم — که چندیست تا من بزندان درم

بچشم اندرش قدر چیزی نبود — ولیکن بدستش پشیزی نبود

بخصمان بندی فرستاد مرد — که ای نیکنامان آزاد مرد

بدارید چندی کف از دامنش — وگر میگریزد ضمان بر منش

وزان جا بزندان در آمد که خیز — وزین شهر تا پای داری گریز

چو گنجشک در باز دید از قفس — قرارش نبود اندر آن یک نفس

چو باد صبا زان زمین سیر کرد — نه سیری که بادش رسیدی بگرد

گرفتند جاسے جوانمرد را — که حاصل کنی سیم یا مرد را

چو بیچارگان راه زندان گرفت — که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت

شنیدم که در حبس چندی بماند — نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند

زمانها نیاسود و شبها نخفت — برو پارسایی گذر کرد و گفت

نپندارمت مال مردم خوری — چه پیش آمدت تا بزندان دری

بگفتا که ای مبارک نفس — نخوردم بحیلت گری مال کس

یکی ناتوان دیدم از بند ریش — خلاصش ندیدم بجز بند خویش

ندیدم بنزدیک دانش پسند — من آسوده و دیگری پای بند

بمرد آخر و نیک نامی ببرد — زهی زندگانی که نامش نمرد

تنی زنده دل خفته در زیر گل — به از عالمی زنده مرده دل

دل زنده هرگز نگردد هلاک — تن زنده دل گر بمیرد چه باک

۱۳ حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکی در بیابان سگی تشنه یافت — برون از رمق در حیاتش نیافت

کله دلو کرد آن پسندیده کیش — چو حبل اندر آن بست دستار خویش

بخدمت میان بست و بازو گشاد — سگ ناتوان را دمی آب داد

خبر داد پیغمبر از حال مرد　　که داور گناهان او عفو کرد
الا گر جفا کاری اندیشه کن　　کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن
کسی با سگی نیکوئی گم نکرد　　کجا گم شود خیر با نیک مرد
کرم کن بر آن کت بر آید ز دست　　جهانبان در خیر بر کس نبست
گرت در بیابان نباشد چهی　　چراغی بنه در زیارتگهی
بقنطار زر بخش کردن ز گنج　　نه چندان که دیناری از دسترنج
برد هر کسی بار در خورد زور　　گران است پای ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن ای نیکبخت　　که فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر　　که افتادگان را بود دستگیر
بآزاد فرمان مده بر رهی　　که باشد که افتد بفرماندهی
چو تمکین و جاهت بود بر دوام　　مکن زور بر مرد درویش عام
که افتد که با جاه و تمکین شود　　چو بیدق که ناگاه فرزین شود
نصیحت شنو مردم نیک بین　　نپاشند در هیچ دل تخم کین
خداوند خرمن زیان می‌کند　　که بر خوشه‌چین سر گران می‌کند
نترسد که نعمت بمسکین دهد　　وزان بار غم بر دل این نهد
بسا زورمند که افتاد سخت　　بس افتاده را یاوری کرد بخت
دل زیردستان نباید شکست　　مبادا که روزی شوی زیردست

۱۵ حکایت

بنالید درویشی از ضعف حال — بر تندروی خداوند مال

نه دیناری دادش سیه‌دل نه دانگ — بر او زد به سر باری از طیره بانگ

دل سائل از جور او خون گرفت — سر از غم برآورد و گفت ای شگفت

توانگر ترش‌روی باری چراست — مگر می‌نترسد ز تلخی خواست

بفرمود کوته‌نظر تا غلام — براندش به خواری و زجر تمام

بناکردن شکر پروردگار — شنیدم که برگشت ازو روزگار

بزرگیش سر در تباهی نهاد — عطارد قلم در سیاهی نهاد

شقاوت برهنه نشاندش چو سیر — نه بارش رها کرد و نه بارگیر

فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک — مشعبد صفت کیسه و دست پاک

سراپای حالش دگرگونه گشت — نگونش پس از مدتی برگذشت

غلامش به دست کریمی فتاد — توانگر دل و دست و روشن نهاد

به دیدار مسکین آشفته حال — چنان شاد بودی که مسکین به مال

شبانگه یکی بر درش لقمه جست — ز سختی کشیدن قدمهاش سست

بفرمود صاحب‌نظر بنده را — که خشنود کن مرد درمانده را

چو نزدیک بردش ز خوان بهره‌ای — برآورد بی‌خویشتن نعره‌ای

چو نزدیک آمد بر خواجه باز — عیان کرد اشکش به دیباچه راز

پسر پیش سالار فرخنده خوی — گر اشکست زجوری که آمد بر شوی
بگفت اندر آنم بشوریده بخت — بر احوال این پیر شوریده بخت
که مالک وی بودم اندر قدیم — خداوند املاک و اسباب و سیم
چو کوتاه شد دستش از عز و ناز — کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست — ستم بر کس از گردش دور نیست
نه آن تنگ روزی است بازرگان — که بردی سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روز از در براند — به روزش دوران گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من — فرو شست گرد غم از روی من
خدا ار به حکمت ببندد دری — گشاید به فضل و کرم دیگری
بسا مفلس بی‌نوا سیر شد — بسا کار منعم زبر زیر شد

۱۷ حکایت

یکی سیرت نیکمردان شنو — اگر نیکبختی و مردانه رو
که شبلی ز حانوت گندم‌فروش — به ده برد انبان گندم به دوش
نگه کرد و موری در آن غله دید — که سرگشته هر گوشه‌ای می‌دوید
ز رحمت بر او شب نیارست خفت — به ماوای خود بازش آورد و گفت
مروت نباشد که این مور ریش — پراکنده گردانم از جای خویش
درون پراکندگان جمع دار — که جمعیتت باشد از روزگار

چه خوش گفت فردوسی پاکزاد | که رحمت بر آن تربت پاک باد
میازار موری که دانه‌کش است | که جان دارد و جان شیرین خوش است
سیاه اندرون باشد و سنگدل | که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور | که روزی بپایش درافتی چو مور
نبخشید بر حال پروانه شمع | نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان‌تر بسی است | توانا‌تر از تو هم آخر کسی است

۱۷ - گفتار اندر جوانمردی و ثمرهٔ آن

ببخش ای پسر کآدمیزاده صید | به احسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند | که نتوان بریدن بتیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود | نیاید دگر خبث از او در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک | نروید ز تخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ | نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجه با دشمنان نیکخوست | بسی بر نیاید که گردند دوست

۱۸ - حکایت در معنی صید کردن دلها باحسان

بره در یکی پیشم آمد جوان | بتک در پیش گوسفندی دوان

بدو گفتم این ریسمان سست بند که می آرد اندر پیت گوسفند
سبک طوق و زنجیر از و باز کرد چپ و راست پوییدن آغاز کرد
بره همچنان در پیش می دوید که جو خورده بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجای مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان می برد با منش که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیدست پیل دمان نیارد همی حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن ای نیکمرد که سگ پاس دارد چو نان تو خورد
بر آن مرد کندست دندان یوز که مالد زبان بر پنیرش دو روز

۱۹ حکایت درویش با روباه

یکی روبهی دید بی دست و پای فروماند در صنع و لطف خدای
که چون زندگانی بسر می برد بدین دست و پای از کجا می خورد
درین بود درویش شوریده رنگ که شیری درآمد شغالی بچنگ
شغال نگون بخت را شیر خورد بماند آنچه روباه از آن سیر خورد
دگر روز باز اتفاق اوفتاد که روزی رسان قوت روزش بداد
یقین مرد را دیده بیننده کرد شد و تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بکنجی نشینم چو مور که روزی نخوردند پیلان بزور

زنخدان فرو برد چندی به جیب — که بخشنده روزی فرستد ز غیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست — چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست
چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش — ز دیوار محرابش آمد به گوش
برو شیر درنده باش ای دغل — مینداز خود را چو روباه شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر — چه باشی چو روبه به وامانده سیر
چو شیر آن که را گردنی فربه است — گر افتد چو روبه سگ از وی به است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن — نه بر فضله دیگران گوش کن
بخور تا توانی به بازوی خویش — که سعیت بود در ترازوی خویش
برو دستگیر ای نصیحت پذیر — نه خود را بیفکن که دستم بگیر
خدا را بر آن بنده بخشایش است — که خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورزد آن سر که مغزی در اوست — که دون همتانند بی مغز و پوست
کسی نیک بیند به هر دو سرای — که نیکی رساند به خلق خدای

۳۰. حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم — شناسا و رهرو در اقصای روم
من و چند سیاح صحرانورد — برفتیم قاصد به دیدار مرد
سر و چشم هر یک ببوسید و دست — به تمکین و عزت نشاند و نشست

زنش دیدم و زرع و شاگرد و رخت — ولی بی مروت چو بی بر درخت

بخلق و لطف گرم رو مرد بود — ولی دیگدانش قوی سرد بود

همه شب نبودش قرار و هجوع — ز تسبیح و تهلیل و ما را ز جوع

سحرگه میان بست و در باز کرد — همان لطف دوشینه آغاز کرد

یکی بذله شیرین و خوش طبع بود — که با ما مسافر در آن ربع بود

مرا بوسه گفتا بتصحیف ده — که درویش را توشه از بوسه به

بخدمت منه دست بر کفش من — مرا نان ده و کفش بر سر بزن

بایثار مردان سبق برده اند — نه شب زنده داران دل مرده اند

همی دیدم از پاسبان تتار — دل مرده و چشم شب زنده دار

کرامت جوانمردی و نان دهیست — مقالات بیهوده طبل تهیست

قیامت کسی باشد اندر بهشت — که معنی طلب کرد و دعوی بهشت

بمعنی توان کرد دعوی درست — دم بی قدم تکیه گاهیست سست

۱۲ حکایت حاتم طائی و صفت جوانمردی وی

شنیدم در ایام حاتم که بود — بخیل اندرش بادپایی چو دود

صبا سرعتی رعد بانگ ادهمی — که بر برق پیشی گرفتی همی

بتگ ژاله می ریخت بر کوه و دشت — تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت

یکے سیل رفتار ہامون نورد | کہ باد از پیش باز ماندے چو گرد
بگفتند مردان صاحب علوم | سخنہائے حاتم بسلطان روم
کہ ہمتا اے او در کرم مرد نیست | چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردے چو کشتی بر آب | کہ بالائے سیرش نہ پرد غراب
بدستور دانا چنین گفت شاہ | کہ دعوے خجالت بود بے گناہ
من از حاتم آن اسپ تازی نژاد | بخواہم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم کہ در وے شکوہ مہی ست | و گر رد کند بانگ طبل تہی ست
رسولے خردمند عالم سبطے | روان کرد و دہ مرد ہمراہ وے
زمین مردہ و ابر گریان برو | صبا کردہ بار دگر جان درو
بمنزل گہ حاتم آمد فرود | بر آسود چون تشنہ بر زندہ رود
سماطے بیفگند و اسپے بکشت | بدامن شکر داد شان زر بمشت
شب آنجا ببودند و روز دگر | بگفت انچہ دانست صاحب خبر
ہمی گفت حاتم پریشان چو مست | ز حسرت بدندان ہمی کند دست
کہ اے بہرہ ور موبد نیک نام | چرا پیش از اینم نگفتی پیام
من آن باد رفتار دلدل شتاب | ز بہر شما دوش کردم کباب
کہ دانستم از ہیبت باران سیل | نشاید شدن در چراگاہ خیل
بنوع دگر روے و راہم نبود | جز او بر در بارگاہم نبود

مروت ندیدم در آیین خویش | که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش | دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسپ | طبیعی ست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمرد طی | هزار آفرین کرد بر طبع وی
ز حاتم بدین نکته راضی مشو | از این نغزتر ماجرایی شنو

۲۲ حکایت در آزمودن پادشاه یمن حاتم را بآزادمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن | که بودست فرماندهی در یمن
ز نام آوران گوی دولت ربود | که در گنج بخشی نظیرش نبود
توان گفت او را سحاب کرم | که دستش چو باران فشاندی درم
کسی نام حاتم نبردی برش | که سودا نرفتی از او در سرش
که چند از مقالات آن باد سنج | که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت | چو چنگ اندر آن بزم خلقی نواخت
در ذکر حاتم کسی باز کرد | دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سر کینه داشت | یکی را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من | نخواهد به نیکی شدن نام من
بلاجوی راه بنی طی گرفت | بکشتن جوانمرد را پی گرفت

جوانی به ره پیشباز آمدش — کزو بوی انسی فراز آمدش

نکوروی و دانا و شیرین زبان — بر خویشش برد آن شب مهمان

کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود — بد اندیش را دل به نیکی ربود

نهادش سحر بوسه بر دست و پای — که نزدیک ما چند روزی بپای

بگفتا نیارم شد ایدر مقیم — که در پیش دارم مهمی عظیم

بگفت ار نهی با من اندر میان — چو یاران یکدل بکوشم بجان

بمن واگفت ای جوانمرد گوش — که دانم جوانمرد را پرده پوش

درین بوم حاتم شناسی مگر — بس فرخنده نام ست و نیکو سیر

سرش پادشاه یمن خواسته ست — ندانم چه کین در میان خاسته ست

گرم ره نمائی بدان جا که اوست — همین چشم دارم ز لطف تو دوست

بخندید برنا که حاتم منم — سر اینک جدا کن به تیغ از تنم

نباید که چون صبح گردد سپید — گزندت رسد یا شوی ناامید

چو حاتم به آزادگی سر نهاد — جوان را برآمد خروش از نهاد

بخاک اندر افتاد و بر پای جست — گهش خاک بوسید و گه پا و دست

بینداخت شمشیر و ترکش نهاد — چو فرمان بران دست بر کش نهاد

که گر من گلی بر وجودت زنم — نه مردم که در کیش مردان زنم

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت — وز آنجا طریق یمن برگرفت

ملک در میان دو ابروے مرد | بدانست حالے که کارے نکرد
بگفتش بیا تا چه داری خبر | چرا سر نه بستی بفتراک بر
گر بر تو نام آورے حمله کرد | نیاوردی از ضعف تاب نبرد
جوان مرد شاطر زمین بوسه داد | ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کاے شاه با داد و هوش | ازین در سخنهاے حاتم نیوش
که دریافتم حاتم نامجوے | هنرمند و خوش منظر و خوبروے
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش | بمردانگی فوق خود دیدمش
مرا بار لطفش دوتا کرد پشت | بشمشیر احسان و فضلم بکشت
بگفت آنچه دید از کرمهاے شے | شهنشه ثنا گفت بر آل طے
فرستاده را داد مهر درم | که مهرست بر نام حاتم کرم
مر او را رسد گر گواهی دهند | که معنی و آوازه اش همرهند

۳۲ حکایت دختر حاتم در روزگار پیغمبر علیه الصلوة والسلام

شنیدم که طے در زمان رسول | نکردند منشور ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر | گرفتند از ایشان گروهے اسیر
بفرمود کشتن بشمشیر کین | که ناپاک بودند و ناپاک دین
زنے گفت من دختر حاتمم | بخواهید ازین نامور حاکمم

کرم کن بجای من ای محترم　　که مولای من بود از اهل کرم

بفرمان پیغمبر پاک رای　　گشادند زنجیرش از دست و پای

دران قوم باقی نهادند تیغ　　که رانند سیلاب خون بی دریغ

بزاری بشمشیرزن گفت زن　　مرا نیز با جمله گردن بزن

مروت نه بینم رهائی ز بند　　به تنها و یارانم اندر کمند

همی گفت گریان بر اخوان طی　　بسمع رسول آمد آواز وی

ببخشیدش آن قوم و دیگر عطا　　که هرگز نکرد اصل و گوهر خطا

۴۲ حکایت در آزادمردی حاتم و ذکر پادشاه اسلام

ز بنگاه حاتم یکی پیرمرد　　طلب ده درم سنگ فانید کرد

ز راوی چنین یاد دارم خبر　　که پیشش فرستاد تنگی شکر

زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود　　همان ده درم حاجت پیر بود

شنید این سخن نامبردار طی　　بخندید و گفت ای دلارام حی

گر او در خور حاجت خویش خواست　　جوانمردی آل حاتم کجاست

چو حاتم بآزادمردی دگر　　ز دوران گیتی نیامد مگر

ابوبکر سعد آنکه دست نوال　　نهد همتش بر دهان سؤال

رعیت پناها دلت شاد باد　　بسعیت مسلمانی آباد باد

سرافراز داد این خاک فرخنده بوم — ز عدلت بر اقلیم یونان و روم

چو حاتم اگر نیستی کفر دی — نبردی کس اندر جهان نام طی

ثنا ماند از آن نامور در کتاب — ترا هم ثنا ماند و هم ثواب

که حاتم بدان نام و آوازه خواست — ترا سعی و جهد از برای خداست

تکلف بر مرد درویش نیست — وصیت همین یک سخن بیش نیست

که چندانکه جهدست بود خیر کن — ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

۲۵ حکایت در حلم پادشاهان

یکی را خری در گل افتاده بود — ز سوداش خون در دل افتاده بود

بیابان و باران و سرما و سیل — فرو هشته ظلمت بر آفاق ذیل

همه شب درین غصه تا بامداد — سقط گفت و نفرین و دشنام داد

نه دشمن برست از زبانش نه دوست — نه سلطان که این بوم و بر زان اوست

قضا شاه کشور یکی تاجور — بنخچیرگه بر سبکچگان دگر

شنید این سخنهای دور از صواب — نه صبر شنیدن نه روی جواب

نگه کرد سالار اقلیم دید — که بر پشته ماجرائی شنید

ملک شرمگین در حشم بنگریست — که سوداش این بر من از بهر چیست

یکی گفت شاها بتیغش بزن — که نگذاشت کس را نه دختر نه زن

نگه کرد سلطان عالی محل — خودش در بلا دید و خود در وحل
بجنبید بر حال مسکین مرد — فرو خورد خشم سخنهای سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین — چه نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش — عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدمی از درد خویش — وی انعام فرمود در خورد خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا — اگر مردی احسن الی من اسا

۳۶ حکایت توانگر سفله و درویش صاحبدل

شنیدم که مغروری از کبر مست — در خانه بر روی سایل ببست
بکنجی فرو ماند درویش مرد — جگر گرم و آه از تف سینه سرد
شنیدش یکی مرد پوشیده چشم — بگفتا چه در تابت آورد خشم
فرو گفت و بگریست بر خاک کوی — جفایی کز آن شخص آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن — یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید — بمنزل درآوردش و خوان کشید
برآسود درویش روشن نهاد — بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید — سحر دیده بر کرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش — که بی دیده دیده بر کرد دوش

شنید این سخن خواجهٔ سنگدل   که برگشت درویش از او تنگدل

بگفتا حکایت کن ای نیکبخت   که چون سهل شد بر تو این کار سخت

که بر کردت این شمع گیتی فروز   بگفت ای ستمکار آشفته روز

تو کوته نظر بودی و سست رای   که مشغول گشتی به جغد از همای

بروی من این در کسی کرد باز   که کردی تو بر روی او در فراز

اگر بوسه بر خاک مردان زنی   بمردی که پیش آیدت روشنی

کسانی که پوشیده چشم دل اند   همانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشته دولت ملامت شنید   سر انگشت حسرت بدندان گزید

که شهباز من صید دام تو شد   مرا بود دولت بنام تو شد

کسی چون بدست آورد جره باز   فرو برده چون موش دندان آز

۷۲- گفتار اندر دلداری خلق تا برسند باهل دلی

الا گر طلبکار اهل دلی   ز خدمت مکن یک زمان غافلی

خورش ده به دراج و کبک و حمام   که یک روزت افتد همای بدام

چو هر گوشه تیر نیاز افگنی   امید است ناگه که صیدی کنی

دری هم بر آید ز چندین صدف
ز صد چوبه آید یکی بر هدف

۲۸ - حکایت درین معنی

یکی را پسر گم شد از راحله — شبانگه بگردید در قافله
ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بتافت
چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که میگفت با ساروان
ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشایخ بجان طالب هر کسند — که باشد که وقتی بروی رسند
برند از برای دلی بارها — خورند از برای گلی خارها

۲۹ - حکایت هم درین معنی

ز تاج ملک زاده در مناخ — شبی لعلی افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ — چه دانی که گوهر کدام است و سنگ
همه سنگها گوش دار ای پسر — که لعل از میانش نباشد بدر
در اوباش پاکان شوریده رنگ — همان جای تاریک و لعل اند و سنگ
بغیرت بکش بار هر جاهلی — که افتی بسروقت صاحب دلی
کسی را که با دوستی سر خوش است — نبینی که چون بار دشمن کش است
بدرد چو گل جامه از دست خار — که خون در دل افتاد و خندد چو نار

غم جمله خورد در هوای یکی / مراعات صد کن برای یکی
گرت خاکپایان شوریده سر / حقیر و فقیر اند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند / که ایشان پسندیدهٔ حق پسند
کسی را که نزدیک ظنت بد اوست / چه دانی که صاحب ولایت خود اوست
در معرفت بر کسان نیست باز / که درهاست بر روی ایشان فراز
بسا تلخ عیشان تلخی چشان / که آیند در حله دامن کشان
ببوسی گرت عقل و تدبیر هست / ملکزاده را در نواخانه دست
که روزی فرج یابد از شهربند / بلندیت بخشد چو گردد بلند
مسوزان درخت گل اندر خریف / که در نوبهارت نماید طریف

۳۰- حکایت پدر بخیل و فرزند لاابالی

یکی زهرهٔ خرج کردن نداشت / زرش بود و یارای خوردن نداشت
نخوردی که خاطر بیاسایدش / نه دادی که فردا بکار آیدش
شب و روز در بند زر بود و سیم / زر و سیم در بند مرد لئیم
بدانست روزی پسر در کمین / که ممسک کجا کرد زر در زمین
ز خاکش بر آورد و بر باد داد / شنیدم که سنگی در آنجا نهاد
جوانمرد را زر بقایی نکرد / بیک دستش آمد بدیگر بخورد

کزین کم‌زنی بود ناپاک رو ‌‌‌‌‌‌— کلاهش ببازار و میزر گرو
نهاده پدر چنگ در نای خویش — پسر چنگی و نایی آورده پیش
پدر زار و گریان همه شب نخفت — پسر بامدادان بخندید و گفت
زر از بهر خوردن بود ای پدر — ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر
زر از سنگ خارا برون آورند — که بخشند و پوشند و آسان خورند
زر اندر کف مرد دنیاپرست — هنوز ای برادر بسنگ اندرست
چو در زندگانی بدی با عیال — گرت مرگ خواهند از ایشان منال
بچشمار دانگه خورند از تو سیر — که از بام پنجه گز افتی بزیر
بخیل توانگر بدینار و سیم — طلسمیست بالای گنجی مقیم
ازان سالها می‌بماند زرش — که لرزد طلسمی چنین بر سرش
بسنگ اجل ناگهش بشکنند — بآسودگی گنج قسمت کنند
پس از بردن و گرد کردن چو مور — بخور پیش ازان کت خورد کرم گور
سخنهای سعدی مثالست و پند — بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغست ازین روی برتافتن — کزین روی دولت توان یافتن

حکایت احسان اندکی ثمره آن بی‌نهایت

جوانی بدانگی کرم کرده بود — تمنای پیری برآورده بود

بجرمے گرفت آسمان ناگهش | فرستاد سلطان بکشتن گهش
تماشاکنان بر در و کوے و بام | نشستند ترکان و جوشِ عوام
چو دید اندر آشوب درویش پیر | جوان را بدستِ خلائق اسیر
دلش بر جوان مرد مسکین بخست | که بارے دل آورده بودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمرد | جهان ماند و خوے پسندیده برد
بهم برهمی سود دست دریغ | شنیدند ترکانِ آهخته تیغ
بفریاد از ایشان برآمد خروش | تپانچه زنان بر سر و روے و دوش
پیاده بسر تا درِ بارگاه | دویدند و بر تخت دیدند شاه
جوان از میان رفت و بردند پیر | بگردن بر تختِ سلطان اسیر
بهولش بپرسید و هیبت نمود | که مرگ منت خواستن بر چه بود
چو نیک است خوے من و راستی | بگو مرگم آخر چرا خواستی
برآورد پیرِ دلاور زبان | که اے حلقه در گوشِ حکمت جهان
بقول دروغے که سلطان بمرد | نمردی و بیچارهٔ جان ببرد
ملک زین حکایت چنان برشگفت | که بخشیدش و چیزے نگفت
وزین جانب افتان و خیزان جوان | همی رفت بیچاره هر سو دوان
یکے گفتش از چارسوے قصاص | چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کاے هوشمند | بجانے دو دانگے رهیدم ز بند

نیکی تخم در خاک ازان می نهد که روز فروماندگی بر دهد

جوی باز دارد بلای درست عصایی شنیدی که عوجی بکشت

حدیث درست آخر از مصطفاست که بخشایش و خیر دفع بلاست

عدو را نبینی درین بقعه پای که بوبکر سعدست کشورکشای

بگیر ای جهانی بروی تو شاد جهانی که شادی بروی تو باد

کس از کس بدور تو باری نبرد گلی در چمن جور خاری نبرد

توئی سایهٔ لطف حق بر زمین پیمبر صفت رحمة العالمین

ترا قدر اگر کس نداند چه غم شب قدر را می ندانند هم

۳۴ حکایت در معنی ثمرهٔ نکوکاری

کسی دید صحرای محشر بخواب مس تفته روی زمین زافتاب

همی بر فلک شد ز مردم خروش دماغ از تپش میبرآمد بجوش

یکی شخص ازین جمله در سایه‌ای بگردن بر از خلد پیرایه‌ای

بپرسید کای مجلس آرای مرد که بود اندرین مجلست پایمرد

رزی داشتم بر در خانه گفت بسایه درش نیکمردی بخفت

درین وقت نومیدی آن مرد راد گناهم ز دادار داور بخواست

که یارب برین بنده بخشایشی کزو دیده‌ام وقتی آسایشی

چه گفتم چو حل کردم این راز را بشارت خداوند شیراز را

که آفاق در سایهٔ همتش — مقیم اند بر سفرهٔ نعمتش

درختیست مرد کرم باردار — وزو بگذری هیزم کوهسار

حطب را اگر تیشه بر پی زنند — درخت برومند را کی زنند

بسی پایدارا درخت هنر — که هم میوه داری و هم سایه ور

۳۲ - گفتار هیبت ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسی — ولیکن نه شرط است با هر کسی

بخور مردم آزار را خون و مال — که از مرغ بد کنده به پر و بال

کسی را که با خواجهٔ تست جنگ — بدستش چرا میدهی چوب و سنگ

برانداز بیخی که خار آورد — درختی بپرور که بار آورد

کسی را بده پایهٔ مهتران — که بر کهتران سر ندارد گران

مبخشای بر هر کجا ظالمیست — که رحمت برو جور بر عالمیست

جهانسوز را کشته بهتر چراغ — یکی به در آتش که خلقی بداغ

هر آنکس که بر دزد رحمت کنی — ببازوی خود کاروان میزنی

جفا پیشگان را بده سر بباد — ستم بر ستم پیشه عدلست و داد

۳۳ - گفتار در معنی احسان کسیکه سزاوار نباشد

شنیدم که مردی غم خانه خورد — که زنبور در سقف او لانه کرد

زنش گفت از اینان چه خواهی؟ مکن ... که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مرد نادان پی کار خویش ... گرفتند یک روز زن را به نیش

بیامد ز دکان سوی خانه مرد ... بران بیخرد زن زبان تیره کرد

زن بیخرد بر در و بام و کوی ... همی کرد فریاد و می‌گفت شوی

مکن روی بر مردم ای زن ترش ... تو گفتی که زنبور مسکین مکش

کسی با بدان نیکوئی چون کند ... بدان را تحمل بد افزون کند

چو اندر سری بینی آزار خلق ... به شمشیر تیزش بیازار حلق

سگ آخر که باشد که خوانش نهند ... بفرمای تا استخوانش دهند

چه نیکو زده است این مثل پیر ده ... ستور لگدزن گرانبار به

اگر نیک مردی نماید عسس ... نیارد به شب خفتن از دزد کس

نی نیزه در حلقهٔ کارزار ... به قیمت تر از نیشکر صد هزار

نه هر کس سزاوار باشد بمال ... یکی مال خواهد یکی گوشمال

چو گربه نوازی کبوتر برد ... چو فربه کنی گرگ یوسف درد

بنائی که محکم ندارد اساس ... بلندش مکن ور کنی زو هراس

۵۳ - گفتار اندر پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرام صحرانشین ... چو یکران توسن زدش بر زمین

دگر اسپ از گله باید گرفت ‏ ‏ که گر سرکشد باز شاید گرفت

سر چشمه شاید گرفتن به بیل ‏ ‏ چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

به بند اے پسر دجله در آب کاست ‏ ‏ که سودے ندارد چو سیلاب خاست

چو گرگ خبیث آمدت در کمند ‏ ‏ بکش ورنه دل برکن از گوسفند

از ابلیس هرگز نیاید سجود ‏ ‏ نه از بدگهر نیکوئی در وجود

بد اندیش را جاه و فرصت مده ‏ ‏ عدو در چه و دیو در شیشه به

مگو شاید این مار کشتن بچوب ‏ ‏ چو سر زیر سنگ تو دارد بکوب

قلم زن که بد کرد با زیردست ‏ ‏ قلم بهتر او را بشمشیر دست

مدبر که قانون بد می نهد ‏ ‏ ترا می برد تا به آتش دهد

مگو ملک را این مدبر بس است ‏ ‏ مدبر مخوانش که مدبر کس است

سعید آورد قول سعدی بجای ‏ ‏ که ترتیب ملک است و تدبیر رای

باب ششم در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد ‏ ‏ که بر بخت و روزی قناعت نکرد

قناعت توانگر کند مرد را ‏ ‏ خبر کن حریص جهانگرد را

سکونی بدست آور اے بی ثبات ‏ ‏ که بر سنگ گردان نروید نبات

مپرور تن ار مرد رای و هشی ‏ ‏ که او را چو می پروری می کشی

خردمند مردم هنر پرورند — که تن پروران از هنر لاغرند
کسی سیرت آدمی گوش کرد — که اوّل سگِ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریقِ دد است — برین بودن آیین نابخرد است
خنک نیکبختی که در گوشهٔ — بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سرِّ حق آشکار — نکردند باطل برو اختیار
تو خود را از آن در چه انداختی — که چه را ز ره باز نشناختی
بر اوجِ فلک چون پرد جره باز — که در شهپرش بسته سنگ آز
بکم کردن از عادتِ خویش خورد — توان خویشتن را ملک خوی کرد
کجا سیرِ وحشی رسد در ملک — نشاید پرید از ثری با فلک
نخست آدمی سیرتی پیشه کن — پس آنگه ملک خوی اندیشه کن
تو بر کرّهٔ توسنی بر کمر — نگر تا نپیچد ز حکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت در گسیخت — تن خویشتن کشت و خون تو ریخت
باندازه خور زاد اگر آدمی — چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای ذکرست و قوت و نفس — تو پنداری از بهر نانست و بس
کجا ذکر گنجد در انبان آز — بسختی نفس می‌کند پا دراز
ندارند تن پروران آگهی — که پر معده باشد ز حکمت تهی
دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ — تهی بهتر این روده پیچ پیچ

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید
دگر بانگ دارد که هل من مزید

همی میردت عیسی از لاغری
تو در بند آنی که خر پروری

به دین ای فرومایه دنیا مخر
تو خر را به انجیل عیسی مخر

مگر می نبینی که دد را و دام
نینداخت جز حرص خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش
بدام افتد از بهر خوردن چو موش

چو موش آنکه نان و پنیرش خوری
بدامش در افتی و تیرش خوری

باب هفتم در تربیت

سخن در صلاحست و تدبیر و خوی
نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی

تو با دشمن نفس همخانهٔ
چه در بند پیکار بیگانهٔ

عنان باز پیچان نفس از حرام
بمردی ز رستم گذشتند و سام

کس از چون تو دشمن ندارد شکست
که با خویشتن بر نیایی بدست

تو خود را چو کودک ادب کن بچوب
بگرز گران مغز مردم مکوب

وجود تو شهریست پر نیک و بد
تو سلطان و دستور دانا خرد

همانا که دونان گردن فراز
درین شهر کبرند و سودای آز

رضا و ورع نیکنامان حر
هوا و هوس رهزن و کیسه بر

چو سلطان عنایت کند با بدان
کجا ماند آسایش بخردان

تو را شهوت و حرص و کین و حسد　　چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند　　سر از حکم و رای تو برتافتند
هوا و هوس را نماند ستیز　　چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز
نبینی که شب دزد و اوباش و خس　　نگردند باری که گرد عسس
رئیسی که دشمن سیاست نکرد　　هم از دست دشمن ریاست نکرد
نخواهم در این نوع گفتن بسی　　که حرفی بس ار کار بندد کسی

۴. گفتار اندر فضیلت خاموشی و حلاوت خویشتن داری

اگر پای در دامن آری چو کوه　　سرت ز آسمان بگذرد در شکوه
زبان درکش ای مرد بسیاردان　　که فردا قلم نیست بر بی‌زبان
صدف‌وار گوهرشناسان راز　　دهن جز به لؤلؤ نکردند باز
فراوان سخن باشد آکنده گوش　　نصیحت نگیرد مگر در خموش
چو خواهی که گویی نفس بر نفس　　حلاوت نیابی ز گفتار کس
نباید سخن گفت ناساخته　　نشاید بریدن نینداخته
تأمل کنان در خطا و صواب　　به از ژاژخایان حاضر جواب
کمال است در نفس انسان سخن　　تو خود را به گفتار ناقص مکن
کم آواز هرگز نبینی خجل　　جوی مشک بهتر که یک توده گل

حذر کن ز نادان ده مرده گوی — چو دانا یکی گوی و پرورده گوی

صد انداختی تیر و هر صد خطاست — اگر هوشمندی یک انداز و راست

چرا گوید آن چیز در خفیه مرد — که گر فاش گردد شود روی زرد

مکن پیش دیوار غیبت بسی — بود کز پسش گوش دارد کسی

درون دلت شهربندست راز — نگر تا نبیند در شهر باز

از آن مرد دانا دهان دوخته‌ست — که بیند که شمع از زبان سوخته‌ست

حکایت در حفظ اسرار

تکش با غلامان یکی راز گفت — که این را نباید بکس باز گفت

بسالی نیامد ز دل بر دهان — بیک روز شد منتشر در جهان

بفرمود جلاد را بی‌دریغ — که بردار سرهای اینان بتیغ

یکی زان میان گفت و زنهار خواست — مکش بندگان کین گنه از تو خاست

تو اول نبستی که سرچشمه بود — چو سیلاب شد پیش بستن چه سود

تو پیدا مکن راز دل بر کسی — که او خود نگوید بر هر کسی

جواهر بگنجینه داران سپار — ولی راز را خویشتن پاس دار

سخن تا نگویی برو دست هست — چو گفته شود یابد او بر تو دست

سخن دیو بندیست در چاه دل — ببالای کام و زبانش مهل

توان باز دادن ره نره دیو — ولی باز نتوان گرفتن بریو

تو دانی که چون دیو رفت از قفس — نیاید بلاحول کس باز پس

یکی طفل بردارد از رخش بند — نیاید به صد رستم اندر کمند

مگوی آنکه گر بر ملا اوفتد — وجودی از آن در بلا اوفتد

به دهقان نادان چه خوش گفت زن — به دانش سخن گوی یا دم مزن

۴ حکایت

یکی خوب خلق خلق پوش بود — که در مصر یک چند خاموش بود

خردمند مردم ز نزدیک و دور — بگردش چو پروانه جویان نور

تفکر شبی با دل خویش کرد — که پوشیده زیر زبانست مرد

اگر همچنین سر بخود در برم — چه دانند مردم که دانشورم

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست — که در مصر نادان تر از وی هموست

حضورش پریشان شد و کار زشت — سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت

در آیینه گر خویشتن دیدمی — به بی دانشی پرده ندریدمی

چنین زشت از آن پرده برداشتم — که خود را نکو روی پنداشتم

کم آواز را باشد آوازه تیز — چو گفتی و رونق نماندت گریز

ترا خامشی ای خداوند هوش — وقارست و نااهل را پرده پوش

اگر عالمی هیبت خود مبر — وگر جاهلی پرده خود مدر

ضمیر دل خویش منمای زود — که هرگه که خواهی توانی نمود

ولیکن چو پیدا نشود راز مرد … بکوشش نشاید نهان باز کرد

قلم سر سلطان چه نیکو نهفت … که تا کارد بر سر نبودش نگفت

بهایم خموشند و گویا بشر … پراگنده گوی از بهایم بتر

چو مردم سخن گفت باید بهوش … وگرنه شدن چون بهایم خموش

بنطق است و عقل آدمی زاده فاش … چو طوطی سخن گوی و نادان مباش

۵ حکایت

یکی ناسزا گفت در وقت جنگ … گریبان دریدند وی را بیدرنگ

قفا خورده عریان و گریان نشست … جهاندیده گفتش ای خودپرست

چو غنچه گرت بسته بودی دهن … دریده ندیدی چو گل پیرهن

سراسیمه گوید سخن بر گزاف … چو طنبور بی مغز بسیار لاف

نبینی که آتش زبانست و بس … به آبی توان کشتنش در نفس

اگر هست مرد از هنر بهره ور … هنر خود بگوید نه صاحب هنر

اگر مشک خالص نداری مگوی … وگر هست خود فاش گردد ببوی

بسوگند گفتن که زر مغربیست … چه حاجت محک خود بگوید که چیست

بگویند ازین حرف گیران هزار … که سعدی نه اهلست و آمیزگار

روا باشد ار پوستینم درند … که طاقت ندارم که مغزم برند

باب هشتم در شکر

نفس می نیارم زد از شکر دوست | که شکری ندانم که در خورد اوست
عطاییست هر موی از او بر تنم | چگونه به هر موی شکری کنم
ستایش خداوند بخشنده را | که موجود کرد از عدم بنده را
کرا قوت وصف احسان اوست | که اوصاف مستغرق شان اوست
بدیعی که شخص آفریند ز گل | روان و خرد بخشد و هوش و دل
ز پشت پدر تا به پایان شیب | نگر تا چه تشریف دادت ز غیب
چو پاک آفریدت بهش باش و پاک | که ننگ است ناپاک رفتن به خاک
پیاپی بیفشان از آیینه گرد | که مصقل نگیرد چو زنگار خورد

چو روزی به سعی آوری سوی خویش | مکن تکیه بر زور بازوی خویش
چرا حق نمی‌بینی ای خودپرست | که بازو بگردش در آورد دست
چو آید به کوشیدنت خیر پیش | به توفیق حق دان نه از سعی خویش
به سرپنجگی کس نبردست گوی | سپاس خداوند توفیق گوی
تو قائم به خود نیستی یک قدم | ز غیبت مدد می‌رسد دم به دم
نه طفل زبان بسته بودی ز لاف | همی روزی آمد به جوفش ز ناف

چو نافش بریدند و روزی گسست ‏ ‏ ‏ به پستان مادر در آویخت دست

غریبی که رنج آردش دهر پیش ‏ ‏ ‏ به دارو دهند آبش از شهر خویش

پس او در شکم پرورش یافته است ‏ ‏ ‏ ز انبوب معده خورش یافته است

دو پستان که امروز دلخواه اوست ‏ ‏ ‏ دو چشمه هم از پرورشگاه اوست

کنار و بر مادر دلپذیر ‏ ‏ ‏ بهشت است و پستان در او جوی شیر

درختی است بالای جان پرورش ‏ ‏ ‏ ولد میوهٔ نازنین بر برش

نه رگهای پستان درون دل است ‏ ‏ ‏ پس ار بنگری شیر خون دل است

به خونش فرو برده دندان چو نیش ‏ ‏ ‏ سرشته در او مهر خونخوار خویش

چو بازو قوی کرد و دندان ستبر ‏ ‏ ‏ براندایدش دایه پستان به صبر

چنان صبرش از شیر خامش کند ‏ ‏ ‏ که پستان شیرین فراموش کند

تو نیز ای که در توبه طفل رهی ‏ ‏ ‏ به صبرت فراموش گردد گناه

حکایت

جوانی سر از رای مادر بتافت ‏ ‏ ‏ دل دردمندش به آذر بتافت

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد ‏ ‏ ‏ که ای سست مهر فراموش عهد

نه گریان و درمانده بودی و خرد ‏ ‏ ‏ که شبها ز دست تو خوابم نبرد

نه در مهد نیروی حالت نبود ‏ ‏ ‏ مگس راندن از خود مجالت نبود

تو آنی که از یک مگس رنجه‌ای ‏ ‏ ‏ که امروز سالار و سرپنجه‌ای

بحالی شوی باز در قعر گور … که نتوانی از خویشتن دفع مور

وگر دیده چون پر فروزد چراغ … چو کرم لحد خورد پیه دماغ

چو پوشیده چشمی نبینی که راه … ندانی همی وقت رفتن ز چاه

تو گر شکر کردی که با دیده‌ای … وگرنه تو هم چشم پوشیده‌ای

معلم نیاموختت فهم و رای … سرشت این صفت در وجودت خدای

گرت منع کردی دل حق نیوش … حقیقت یقین باطل نمودی بگوش

گفتار اندر صنع باری در ترکیب خلقت انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند … باقلیدسی صنع در هم فکند

پس آشفتگی باشد و ابلهی … که انگشت بر حرف صنعش نهی

تامل کن از بهر رفتار مرد … که چند استخوان پی زد و وصل کرد

که بی گردش کعب و زانو و پای … نشاید قدم برگرفتن ز جای

از آن سجده بر آدمی سخت نیست … که در صلب او مهره یکلخت نیست

دو صد مهره بر یکدگر ساختست … که گل مهره‌ای چون تو پرداختست

رگت بر تنست ای پسندیده خوی … زمینی درو سیصد و شصت جوی

بصر در سر و فکر و رای و تمیز … جوارح بدل و دل بدانش عزیز

بهایم بروی اندر افتاده خوار … تو همچون الف بر قدمها سوار

نگون کرده ایشان سر از بهر خور … تو آری بعزت خورش پیش سر

نزیبد ترا با چنین سروری / که سرپنجه با طاعت فرود آوری
ولیکن بدین صورت دلپذیر / فرشته‌ست و صورت خوب گیر
ره راست باید نه بالای راست / که کافر هم از روی صورت چو ماست
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش / اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرفتم که دشمن نکوبی بسنگ / مکن بارے از جہل با دوست جنگ
خردمند طبعان منت شناس / بدوزند نعمت بمیخ سپاس

سوم حکایت

نبرد آزمایی ز اسپ اوفتاد / بگردن درش مهره بر هم فتاد
چو پیلش فرو رفت گردن بتن / نگشتی سرش تا نگشتی بدن
پزشکان بماندند حیران درین / مگر فیلسوفی ز یونان زمین
سرش باز پیچید و رگ راست شد / وگر وی نبودی زمن خاست شد
دگر نوبت آمد بنزدیک شاه / نکرد آن فرومایه در وی نگاه
خردمند را سر فرو شد ز شرم / شنیدم که میرفت و میگفت نرم
اگر من نپیچیدمے گردنش / نپیچیدی امروز روی از منش
فرستاد تخمی بدست رهی / که باید که بر عود سوزش نهی
ملک را یکی عطسه آمد ز دود / سر و گردنش همچنان شد که بود
بعذر از پیش مرد بشتافتند / بجستند بسیار و کم یافتند

تو هم گردن از شکر منعم مپیچ | که روز پسین سر برآری ز هیچ

باب نهم در توبه

الا ای که عمرت به هفتاد رفت | مگر خفته بودی که بر باد رفت
همه برگ بودن همی ساختی | به تدبیر رفتن نپرداختی
قیامت که بازار مینو نهند | منازل به اعمال نیکو دهند
بضاعت بچندانکه آری بری | وگر مفلسی شرمساری بری
که بازار چندانکه آکنده‌تر | تهی دست را دل پراکنده‌تر
ز پنجه درم پنج اگر کم شود | دلت ریش سرپنجهٔ غم شود
چو پنجاه سالت برون شد ز دست | غنیمت شمر پنج روزی که هست
اگر مرده مسکین زبان داشتی | به فریاد و زاری فغان داشتی
که ای زنده چون هست امکان گفت | لب از ذکر چون مرده بر هم مخفت
چو ما را بغفلت بشد روزگار | تو باری دمی چند فرصت شمار

۱ ـ حکایت پیرمرد و تحسر بر روزگار جوانی

شبی در جوانی و طیب نعم | جوانان نشستیم چندی بهم
چو بلبل سرایان و گل تازه‌روی | ز شوخی درافکنده غلغل بکوی

جهاندیده پیری زبان برگشاد — ز دور فلک لیل مویش نهار

چو فندق زبان از سخن بسته بود — نه چون ما لب از خنده چون پسته بود

جوانی فراغت کجای پسر — چه در کنج حسرت نشینی بدرد

یکی سر برآر از گریبان غم — بآرام دل با جوانان بچم

برآورد سر سالخورد از نهفت — جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

چو باد صبا بر گلستان وزد — خمیدن درخت جوان را سزد

چمن تا جوانست و سرسبز و خوید — شکسته شود چون بزردی رسید

بهاران که باد آورد بید مشک — بریزد درخت جوان برگ خشک

نزیبد مرا با جوانان خمید — که بر عارضم صبح پیری دمید

بقید اندرم جره بازی که بود — دمادم سر رشته خواهد ربود

شما راست نوبت برین خوان نشست — که ما از تنعم بشستیم دست

چو بر سر نشست از بزرگی غبار — دگر چشم عیش از جوانی مدار

مرا برف باریده بر پر زاغ — نشاید چو بلبل تماشای باغ

کند جلوه طاوس صاحب جمال — چه میخواهی از باز برکنده بال

مرا غله تنگ اندر آمد درو — شما را کنون می دمد سبزه نو

گلستان ما را طراوت گذشت — که گلدسته بندد چو پژمرده گشت

مرا تکیه جان پدر بر عصاست — دگر تکیه بر زندگانی خطاست

مسلم جوان راست بر پای جست — که پیران بود استعانت بدست

گل سرخ رویم نگر زر ناب — فرو رفت چون زرد شد آفتاب

هوس پختن از کودک ناتمام — چنان زشت نبود که از پیر خام

مرا می بباید چو طفلان گریست — ز شرم گناهان نه طفلانه زیست

نکو گفت لقمان که نازیستن — به از سالها بر خطا زیستن

هم از بامدادان در کلبه بست — به از سود و سرمایه دادن ز دست

جوان تا رساند سیاهی بنور — برد پیر مسکین سپیدی بگور

۳ حکایت

کهن سالی آمد بنزد طبیب — ز نالیدنش تا بمردن قریب

که دستم برگ برنه ای نیک رای — که پایم همی برنیاید ز جای

بدان ماند این قامت خفته ام — که گوئی بگل در فرو رفته ام

برو گفت دست از جهان برگسل — که پایت قیامت برآید ز گل

اگر در جوانی زدی دست و پای — در ایام پیری بهش باش و رای

چو دوران عمر از چهل برگذشت — مزن دست و پا کابت از سر گذشت

نشاط از من آنگه رمیدن گرفت — که شامم سپیده دمیدن گرفت

بباید هوس کردن از سر بدر — که دور هوسبازی آمد بسر

بسبزی کجا تازه گردد دلم — که سبزی بخواهد دمید از گلم

تفرج کنان در هوا و هوس | گذشتیم بر خاک بسیار کس
دریغا که فصل جوانی برفت | بلهو و لعب زندگانی برفت
دریغا چنان روح پرور زمان | که بگذشت بر ما چو برق یمان
ز سودای آن پوشم و این خورم | نپرداختم تا غم دین خورم
دریغا که مشغول باطل شدیم | ز حق دور ماندیم و غافل شدیم
چه خوش گفت با کودک آموزگار | که کاری نکردیم و شد روزگار

گفتار اندر غنیمت شمردن قوت جوانی پیش از ضعف پیری

جوانا ره طاعت امروز گیر | که فردا جوانی نیاید ز پیر
فراغ دلت هست و نیروی تن | چو میدان فراخ است گویی بزن
من آن روز را قدر نشناختم | بدانستم اکنون که در باختم
قضا روزگاری ز من در ربود | که هر روزی از وی شبی قدر بود
چه کوشش کند پیر خر زیر بار | تو میرو که بر باد پایی سوار
شکسته قدح ور ببندند چست | نیاورد خواهد بهای درست
کنون کوفتادت بغفلت ز دست | طریقی ندارد مگر باز بست
که گفتت بجیحون درانداز تن | چو افتاد هم دست و پایی بزن
بغفلت بدادی ز دست آب پاک | چه چاره کنون جز تیمم بخاک

چو از جابکان در دویدن گرو | نبردی هم افتان و خیزان برو
گر آن بادپایان برفتند تیز | تو بی دست و پا از نشستن بخیز

باب دهم در مناجات

بیا تا برآریم دستی ز دل | که نتوان برآورد فردا ز گل
بفصل خزان در نبینی درخت | که بی برگ ماند ز سرمای سخت
برآرد تهی دستهای نیاز | ز رحمت نگردد تهی دست باز
مپندار از آن در که هرگز نبست | که نومید گردد برآورده دست
همه طاعت آرند و مسکین نیاز | بیا تا بدرگاه مسکین نواز
چو شاخ برهنه برآریم دست | که بی برگ از این بیش نتوان نشست
خداوندگارا نظر کن بجود | که جرم آمد از بندگان در وجود
گناه آید از بندهٔ خاکسار | بامید عفو خداوندگار
کریما برزق تو پرورده‌ایم | بانعام و لطف تو خو کرده‌ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز | نگردد ز دنبال بخشنده باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز | بعقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس | عزیز تو خواری نبیند ز کس
خدایا بعزت که خوارم مکن | بذل گنه شرمسارم مکن

مسلط مکن چون منی بر سرم | ز دست تو به گر عقوبت برم
به گیتی بتر زین نباشد بدی | جفا بردن از دست همچون خودی
مرا شرمساری ز روی تو بس | دگر شرمسارم مکن پیش کس
گرم بر سر افتد ز تو سایه‌ای | سپهرم بود کهترین پایه‌ای
اگر تاج بخشی سر افرازدم | تو بردار تا کس نیندازدم

حکایت

همی لرزدم تن چو یاد آورم | مناجات شوریده‌ای در حرم
که می‌گفت با حق به زاری بسی | میفکن که دستم نگیرد کسی
به لطفم بخوان و مران از درم | ندارد به جز آستانت سرم
تو دانی که مسکین و بیچاره‌ایم | فرومانده با نفس اماره‌ایم
نمی‌تازد این نفس سرکش چنان | که عقلش تواند گرفتن عنان
که با نفس و شیطان برآید به زور | نبرد پلنگان نیاید ز مور
به مردان راهت که راهی بده | وزین دشمنانم پناهی بده
خدایا به ذات خداوندیت | به اوصاف بی مثل و مانندیت
به لبیک حجاج بیت الحرام | به مدفون یثرب علیه السلام
به تکبیر مردان شمشیر زن | که مرد وغا را شمارند زن
به طاعات پیران آراسته | به صدق جوانان نوخاسته

که یارا در آن ورطه یکسو نفس ‌ ‌ ‌ ز ننگ دو گفتن به فریاد رس
بسی هست از آنان که طاعت کنند ‌ ‌ ‌ که بی طاعتان را شفاعت کنند
به پاکان کز آلایشم دور دار ‌ ‌ ‌ اگر زلتی رفت معذور دار
به پیران پشت از عبادت دوتا ‌ ‌ ‌ ز شرم گنه دیده بر پشت پا
که چشمم ز روی سعادت مبند ‌ ‌ ‌ زبانم به وقت شهادت مبند
چراغ یقینم فرا راه دار ‌ ‌ ‌ ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده‌ام ‌ ‌ ‌ مده دست بر ناپسندیده‌ام
من آن ذره‌ام در هوای تو نیست ‌ ‌ ‌ وجود و عدم ز احتقارم یکیست
ز خورشید لطفت شعاعی بسم ‌ ‌ ‌ که جز در شعاعت نبیند کسم
بدی را نگه کن که بهتر کس است ‌ ‌ ‌ گدا را ز شاه التفاتی بس است
مرا گر بگیری به انصاف و داد ‌ ‌ ‌ بنالم که عفوت نه این وعده داد
خدایا به ذلت مران از درم ‌ ‌ ‌ که صورت نبندد دری دیگرم
ور از جهل غایب شدم روز چند ‌ ‌ ‌ کنون کآمدم در به رویم مبند
چه عذر آرم از ننگ تر دامنی ‌ ‌ ‌ مگر عجز پیش آورم کای غنی
فقیرم به جرم گناهم مگیر ‌ ‌ ‌ غنی را ترحم بود بر فقیر
چرا باید از ضعف حالم گریست ‌ ‌ ‌ اگر من ضعیفم پناهم قویست
خدایا به غفلت شکستیم عهد ‌ ‌ ‌ چه زور آورد با قضا دست جهد
چه برخیزد از دست تدبیر ما ‌ ‌ ‌ همین نکته بس عذر تقصیر ما

همه هرچه کردم تو برهم زدی	چه قوت کند با خدائی خودی
نه من سر ز حکمت بدر می برم	که حکمت چنین میرود بر سرم

۱۳ - حکایت

سیه چرده‌ای را کسی زشت خواند	جوابی بگفتش که حیران بماند
نه من صورت خویش خود کرده‌ام	که عیبم شماری که بد کرده‌ام
ترا با من ار زشت‌روئی چه کار	نه آخر منم زشت و زیبانگار
از آنم که بر سر نبشتی ز پیش	نه کم کردم ای بنده‌پرور نه بیش
توانائی آخر که قادر نیم	توانای مطلق توئی من کیم
گرم ره نمائی رسیدم بخیر	وگر گم کنی باز ماندم ز سیر
جهان آفرین گر نه یاری کند	کجا بنده پرهیزکاری کند

۱۴ - حکایت

چه خوش گفت درویش کوتاه‌دست	که شب توبه کرد و سحر گه شکست
گر او توبه بخشد بماند درست	که پیمان ما بی‌ثباتست و سست
بحقت که چشمم ز باطل بدوز	بنورت که فردا بنارم مسوز
ز مسکینیم روی در خاک رفت	غبار گناهم بر افلاک رفت
تو یکنوبت ای ابر رحمت ببار	که در پیش باران نپاید غبار
ز جرمم درین مملکت جاه نیست	ولیکن بملکی دگر راه نیست

تو دانی ضمیر زبان بستگان — تو مرهم نهی بر دل خستگان

۵ - حکایت

مغی در بروی از جهان بسته بود — بتی را بخدمت میان بسته بود

پس از چند سال آن نکوهیده کیش — قضا حالتی صعبش آورد پیش

بپای بت اندر بامید خیر — بغلطید بیچاره بر خاک دیر

که درمانده‌ام دستگیری صنم — بجان آمدم رحم کن بر تنم

بزارید در خدمتش بارها — که هیچش بسامان نشد کارها

بتی چون برآرد مهمات کس — که نتواند از خود براندن مگس

برآشفت کای پای بند ضلال — بباطل پرستیدمت چند سال

مهمی که در پیش دارم برآر — وگرنه بخواهم ز پروردگار

هنوز از بت آلوده رویش بخاک — که کامش برآورد یزدان پاک

حقایق شناسی درین خیره شد — سر وقت صافی برو تیره شد

که سرگشتهٔ دون یزدان پرست — هنوزش سر از خمر بتخانه مست

دل از کفر و دست از خیانت نشست — خدایش برآورد کامی که جست

فرو رفت خاطر درین مشکلش — که پیغامی آمد بگوش دلش

که پیش صنم پیر ناقص عقول — بسی گفت و قولش نیامد قبول

گر از درگه ما شود نیز رد — پس آنگه چه فرق از صنم تا صمد

دل اندر صمد باید ای دوست بست / که عاجزترست از صنم هر که هست

محالست اگر سر برین در نهی / که باز آیدت دست حاجت تهی

خدایا مقصر بکار آمدیم / تهیدست و امیدوار آمدیم

حکایت

شنیدم که مستی ز تاب نبید / به مقصورهٔ مسجدی در دوید

بنالید بر آستان کریم / که یارب بفردوس اعلی برم

موذن گریبان گرفتش که هین / سگ و مسجد ای فارغ از عقل و دین

چه شایسته کردی که خواهی بهشت / نمی زیبدت ناز با روی زشت

بگفت این سخن پیر و بگریست مست / که مستم بدار از من ای خواجه دست

عجب داری از لطف پروردگار / که باشد گنهکاری امیدوار

ترا می نگویم که عذرم پذیر / در توبه بازست و حق دستگیر

همی شرم دارم ز لطف کریم / که خوانم گنه پیش عفوش عظیم

کسی را که پیری درآرد ز پای / چو دستش نگیری نخیزد ز جای

من آنم ز پای اندر افتاده پیر / خدایا بفضل توام دستگیر

نگویم بزرگی و جاهم ببخش / فرومانگی و گناهم ببخش

اگر یاری اندک زلل داندم / بنابخردی شهره گرداندم

تو بینا و ما خائف از یکدگر / که تو پرده پوشی و ما پرده در

بر آورده مردم ز بیرون خروش
تو با بنده در پرده و پرده‌پوش

بنادانی ار بندگان سرکشند
خداوندگاران قلم درکشند

اگر جرم بخشی بمقدار جود
نماند گرفتاری اندر وجود

وگر خشم گیری بقدر گناه
بدوزخ فرست و ترازو مخواه

گرم دستگیری بجایی رسم
وگر بیفکنی برنگیرد کسم

که زور آورد گر تو یاری دهی
که گیرد چو تو رستگاری دهی

دو خواهند بودن بمحشر فریق
ندانم کدامم دهند آن طریق

عجب گر بود راهم از دست راست
که از دست من جز کجی برنخاست

دلم میدهد وقت وقت این امید
که حق شرم دارد ز موی سفید

عجب دارم ار شرم دارد ز من
که شرمم نمی‌آید از خویشتن

نه یوسف که چندین بلا دید و بند
چو حکمش روان گشت و قدرش بلند

گنه عفو کرد آل یعقوب را
که معنی بود صورت خوب را

بکردار بدشان مقید نکرد
بضاعات مزجاتشان رد نکرد

ز لطفت همین چشم داریم نیز
برین بی‌بضاعت ببخش ای عزیز

بضاعت نیاوردم الا امید
خدایا ز عفوم مکن ناامید

آیینهٔ سکندری

در قیمت دانستن صحبت

اگرچه یک شیرازه است چون ازین رشته پای یک تار یک دو رشته نیز بگسلد تا گسسته است و گوهرهای دُر ناک گم گشته انتظام محفل را غنیمت تمام دانستن۔

گر آسایشی خواهی از روزگار   جمال عزیزان غنیمت شمار

دل از دوری همصحبتان شاد کن   به نقل و می مجلس آباد کن

به جمعیت دوستان روی نه   پراگندگی را به یک سوی نه

بدوری مکوش ار چه بدخوست یار   که دوری خود افتد سر انجام کار

اگر جامه بگسست پاره مکن   که خود پاره گردد چو گردد کهن

مزن شاخ گر میوه تلخ است و تیز   خود افتد چو پیش آیدش برگ ریز

چو لاله گر انگشت آمیز زیست   بهارا جدا زیستن بهر چیست

از آن تیغ بر داشت از پشت چم   که پیوند یاران گسستن بهم

ازان دشمنی با گره [illegible] است   [illegible]

نه پیچد کلید با گل سست کار او   مبادا پراگنده بازار او

که از آشیان مرغ افتد جدا   ز ناله کشد چرخ [illegible] را

ببین چون بود حال آن نا سره   که دور افتد از خانهٔ خویش [illegible]

دل مردم آن گاه توسن بود — که آزاد چون سرو سوسن بود

چو گردد گرفتار اندیشهٔ — ندارد بجز عاجزی پیشهٔ

خر وحشی ار چند باشد حرون — ز آسیب یک نشتر آید زبون

حریف ار چه تلخ است بدخوی نیز — نماید پس اندر بدیدن عزیز

بدشت اندرون چشمهٔ تلخ وام — دهد تشنه را آب حیوان بکام

گلیمی که موییش بود سی گز — برهنه تنان را حریر است و خز

تن از فاقه چون ناشکیبا بود — خورش گر سبوس است حلوا بود

چو ماندگان را ز دوری بسوز — که چون مهر سازند شب را بروز

مرا دوری دوستان عزیز — جگر خسته گرداند دل اندرون نیز

فرو مردم از حسرت دوستان — چو پیل از تمنای هندوستان

کسانی که بر روی شان پی به پی — میان گل و لاله خوردیم می

کنون سوی بستان چو پویم فراخ — که یک مرغ از ایشان نبینم بشاخ

تهی گشت زان تازه رویان سرای — بیکباره گشتند غربت گرای

نشانی نه بینم کنون زان نشاط — که دوری فلک در نوشت آن بساط

زمانه ندارد جز این هیچ کار — که اول بهر شربت آخر خمار

بزاری چرا خون نگرید رهی — که از همرهان بیند ایوان تهی

گذشت آن که با هم نشستیم تنها — کنون رفته را باز جستن کجا

بزرگان پس رفتند نشناختند — کسی بسیار جستند و کم یافتند
نه بینید از شدن باز گردندگان — نه تیرے که بیرون بپرید از کمان
کجا بودی ای مرغ فرخنده پی — چه داری خبر زان حریفان می
بشادی کجا می گذارند گام — سفر تا چه جایست منزل کدام
کجا روز راحت فزون میکنند — شب آسائش خواب چون میکنند
بعیش و طرب همعنان کرانند — به پیمان مے میهمان کرانند
کدام آب دیده است در جوی شان — دل ما چگونه است پهلوی شان
چو از ما خرامی سوی خانه باز — بیاران بدین ماجرا ے نیاز
بهر دیده چشم یاران من — تماشا کنی جوی یاران من
فغان زان حریفان صحبت گسل — که یکباره از ما بر گرفتند دل
بیک نامه هم نکردند یاد — که دل خوش کنم زان بهانه بود
هرآن نامه کز یار جانی بود — طرب نامهٔ زندگانی بود

گفتار در وداع

شنیده سرنگونی که پیالهٔ می را بر کشیده یاد کردن حریفان بدفتر اگر روش روزگار دو در پیش از این بخواب گشته و چنان خفته که سر و دستار تنها ست بر کندند و ما نیز چنان خفته‌ایم که ایشان را گوش مالیدن خواب آلودگان غفلت را

تا بر سر این چاه بے بن پاے بهوش نهند

اگر دانشے داری ای نیکراے | بیکے گرد اندیشه خود گراے

نگه کن درین چرخ دولاب گرد | که چون با سر دوران نپوید سپهر

چه دلها که زآسیب تیغش کرد خورد | چه سرها که در خاک خواری سپرد

کس این ماجرا زو نپرسید باز | که چون ره نوشتن چه دارد نیاز

چه مشکل بستگین دور ظلمات وز | دگر و تندگی نیست یکدم بلند

روانے برآوردن از خاک آب | چه شد ساختن با چنین خراب

خیالے بهر پیکرے ریختن | طلسمی بهر گنج انگیختن

ببین دانش این منظر شیشه فام | که در شیشه کرد او جهان را تمام

چو کرد او جهان را به شیشه درون | تو از شیشه او کے آئی برون

سراپاے این مادر فتنه زاے | که بینی پر از چشم گیتی نماے

همه چشمهایش که بیش و کم ست | نمائی بنظارهٔ عالم است

ز چندین نظرهاے عالم فروز | ببین تا چه دیدی و بینی هنوز

جهان غرق تا دیده دریاے شور | که بالاست آب و نفس چاه کور

بسا حال مردم که گشت و گذشت | که از حال خود چرخ شرمنده گشت

بسا دور که گشته شد روزگار | جهان کهنه و همچنان برقرار

یکے کم شد و دیگرے خاست نو | که هست این جهان را کشاکش نو

درین کشتن و باز کردن درود | ندانم غرض باغبان را چه بود
یکی باز کن پرده زین خاک زرد | که دیبای چینی پیچی اندر نورد
بر آن لاله و گل که در گلشنست | بنا گوش و رخسار سیمین تنست
بسا دیده کز سرمه آزاد گشت | که ناگه ز خاک سیه یاد گشت
بسا در که گم شد درین خاک پست | که از خاک جز خاک نامد بدست
بسا تن که او بار صندل نبرد | که در زیر انبار گل شد چو مرد
بنائی کش از گل برآری بر آب | بسی بر نیاید که گردد خراب

چو در کیسهٔ مردم این نقد خاص | ز تاراج دزدان ندارد خلاص
بیا تا کنیم آن جهان رخت پیچ | که جز نام نیکو نداشیم هیچ
بمعشوق یک شب چه باشیم شاد | که مهمان تیغی شود بامداد
مکن میل این خاک چون ناکسان | که پیوند او نیست جز با خسان
مباش از نوای فلک ناشکیب | که چشمش چو هندوست آهو فریب
کشنده که بر آهو آواز راند | ز تن جان او را به آواز خواند
صفیری که صیاد زد گرد دام | ز مرغ از شنودن اجل یافت کام
جهان مایه ندهد مگر شوم را | که ویرانه میمون بود بوم را
چه باید از آن دانه خرسند بود | که با جان بهم با نخواهد بود
جهان را چه نیکو شناسد کسی | متاع جهان را نجوید بسی

درین خوان که الوانش ناگوارست | جگر را دل و شوربا نیشترست
بهان طفل را مادر دستگیر | بخون پرورد او دل را نه بشیر
مشو دل درین باغ ابله فریب | که ترز و چرخ را تا الم گردسته چیب
ندانم کسے را ندا شنگان | که خواند درد لیج پابرگان
دو روزه واردانی شگفته دراند | که دیده تفتن به تو تنش هر دو پاند
اثر پا هر زمان نو پے میرود | یکے آید و دیگرے میرود
درین مرحله یار نتوان نهاد | دل از مرگ را تاب نتوان نهاد
چه سازی رواشے گران رفتنی | غم ما که باید خورد که جان رفتنی است
چه باید برآراستن منظرے | که خواهد شدن منزل دیگرے

رباعیات حکیم عمر خیام

تنبیہ - یہ ۸۴ - رباعیاں ہیں - انہیں سے کوئی ۴۲ - رباعی چن کر آپ یاد کر لیں سمجھیں پڑھئے - کورس میں صرف ۴۲ - رباعیاں ہیں - مگر پراسپکٹس میں یا کوئی ۴۲ متعین نہیں ہے -

۱
عشاق بدرگهت اسیرند بیا | بدخوئی تو بر تو تنگ گیرند بیا
هر جور و جفا که کرده معذوری | زان پیش که عذرت نپذیرند بیا

مرد آن نبود که خلق خوار ندارند او را   ور نیز بدی نیک شمارند او را
رندی که نبود رهبر دنیا گیرم   ۲   رندان همه پشت دست دانند او را

خرم نبود و نبود اشتم دل پیر از غم را   تا خیر تو تزیین کرده دل خرم را
من طلعتی عالم بتو خوش می کردم   ۳   با طلعتی تا چه بیت چه کشتم عالم را

عاقل بچه امید دریں شوم سرای   بر دولت او دل نهد از بهر خدای
هر گاه که خواهد که نشیند از پای   ۴   گیرند گریبانش و دستش که بالا بپای

ای خواجه یکی کار بر آن ما را   وهم دور کشتی در کار خداوند ما را
با راست روی لیک تو کج بینی   ۵   رو چاره دیده کن رها کن ما را

ای دل ز زمانه رسم احسان مطلب   وز گردش دوران سر و سامان مطلب
درمان طلبی درد تو افزون گردد   ۶   با درد بساز و هیچ درمان مطلب

چون کار نه بر مراد ما خواهد رفت   اندیشه و جهد ما کجا خواهد رفت
پیوسته نشسته ایم در حسرت آنکه   ۷   دیر آمده ایم و زود می باید رفت

هر کو ورقی ز عقل در دل بنگاشت   یک لحظه ز عمر خویش ضایع نگذاشت
یا در طلب رضای یزدان کوشید   ۸   یا راحت خود گزید و ساغر برداشت

امروز ترا دسترس فردا نیست   واندیشهٔ فردات بجز سودا نیست
ضایع مکن این دم ار دلت شیدا نیست   ۹   کین باقی عمر را بها پیدا نیست

سر از همه ناکسان نهان باید داشت   راز از همه ابلهان نهان باید داشت

هنگام که بچگان مردمان می چه کنی ۱۰ چشم از همه مردمان نهان باید داشت
چون زآب و گل آفرید صانع ما را کرده به تبسم زمانه قانع ما را
پیوسته نشسته مراحمت کمی ۱۱ خود دست تهی بس است مانع ما را
هست گفته به بت پرستک وایا دانی ز چه رو گشته ساجد ما
بر ما به جمال خود تجلی کرده ست ۱۲ آن کس که نشست ناظر و شاهد ما
هر چند که رنگ و بوی زیباست مرا چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا
معلوم نشد که در طربخانهٔ خلق ۱۳ نقاش من از بهر چه آراست مرا
ای آنکه گزیدهٔ جهانی تو مرا خوشتر ز دل و دیدهٔ و جانی تو مرا
از جان صنما عزیزتر چیزی نیست ۱۴ صد بار عزیزتر از آنی تو مرا
با بط می گفت ماهی در تب و تاب باشد که به جوی رفته باز آید آب
بط گفت که چون من و تو گشتیم کباب ۱۵ بود از پس مرگ ما چه دریا چه سراب
روزی دو که مهلت است میخور می ناب کین عمر گذشته در نیابی دریاب
دانی که جهان رو به خرابی دارد ۱۶ تو نیز شب و روز همی نوش شراب
در کوی نیاز هر دلی را در یاب در کوی حضور مقبلی را دریاب
صد کعبهٔ آب و گل بیک دل نرسد ۱۷ کعبه چه روی برو دلی را دریاب
ای چرخ فلک خرابی از کینهٔ تست بیدادگری عادت دیرینهٔ تست
ای خاک اگر سینهٔ تو بشگافند ۱۸ بس گوهر قیمتی که در سینهٔ تست

اسرار جهان چنانکه در دفتر ماست — گفتن نتوان که آن وبال سر ماست
چون نیست درین مردم نادان اهلی — ۱۹ گفتن نتوان هر آنچه در خاطر ماست

در پردهٔ اسرار کسی را ره نیست — زین تعبیه جان هیچ کس آگه نیست
جز در دل خاک هیچ منزلگه نیست — ۲۰ افسوس که این فسانه هم کوته نیست

هر دل که درو مهر و محبت بسرشت — گر ساکن مسجد است ور اهل کنشت
در دفتر عشق نام هر کس که نوشت — ۲۱ آزاد ز دوزخ است فارغ ز بهشت

هرگز کسی ملازم دل نشود — با قصهٔ کار خویش مشکل نشود
حال دل دیگری بباید پرسید — ۲۲ تا خوش دلی تمام حاصل نشود

در چشم محققان چه زیبا و چه زشت — منزلگه عاشقان چه دوزخ چه بهشت
پوشیدن بیدلان چه اطلس چه پلاس — ۲۳ زیر سر عاشقان چه بالین چه خشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت — اندر همه آفاق بگشتیم بگشت
از کس نشنیدیم که آمد زین راه — ۲۴ راهی که برفت راهرو باز نگشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت — یک کار ز انگشت همی نیک نگشت
دل با خوشی زمانه یار است مگر — ۲۵ گر خوش بگذشت یا نه خوش نگذشت

هر سبزه که بر کنار جویی رسته است — گویی ز لب فرشته خویی رسته است
پا بر سر سبزه تا بخواری ننهی — ۲۶ کان سبزه ز خاک لاله رویی رسته است

آن به که درین زمانه کم گیری دوست — با اهل زمانه صحبت از دور نکوست

آن کس که ترا به حیلگی تکیه بدوست ۲۷ چون چشم خرد باز کنی دشمن اوست

چندین غمِ مال و حسرت دنیا چیست؟ هرگز دیدی کسے که جاوید بزیست

این یک نفسے که در تنت عاریت است ۲۸ با عاریتی عاریتی باید زیست

گر کارِ تو نیک ست به تدبیر تو نیست ور بد بود و نیز به تقصیر تو نیست

تسلیم و رضا پیش کن و شاد بزی ۲۹ چون نیک و بدِ جهان به تدبیر تو نیست

اے مردِ خرد حدیثِ فردا هوس است در دهر زدن لافِ سخنها هوس است

امروز چنین هر که خردمند کس است ۳۰ داند که همه جهان چنین یک نفس است

خیام که خیمه هائے حکمت می دوخت در کورۂ غم فتاد و ناگاه بسوخت

مقراض اجل طنابِ عمرش چو برید ۳۱ دلّالِ قضا برایگانش بفروخت

نیکی و بدی که در نهادِ بشر است شادیّ و غمی که در قضا و قدر است

با چرخ مکن حواله کاندر رهِ عقل ۳۲ چرخ از تو هزار بار بیچاره تر است

خیام ز بهرِ گنه این ماتم چیست؟ در خوردنِ غم فائده بیش و کم نیست

آن را که گنه نکرد غفران نبود ۳۳ غفران ز برائے گنه آمد پس غم چیست

از گردشِ چرخ هیچ معلوم نیست جز رنج زمانه هیچ مرسوم نیست

هر چند بکار خویش در می نگرم ۳۴ عمرے بگذشت و هیچ مفهوم نیست

پیش از من و تو لیل و نهار بوده ست گردنده فلک برائے کارے بوده ست

زنهار قدم بخاک آهسته نهی ۳۵ کان مردمکِ چشم نگارے بوده ست

ساقی! مے معرفت عطا کردنی است   در مشرب بے معرفتاں معصیت است

بے معرفت آدمی چہ کار آید ہیچ   ۳۶ مقصود ز آدمی ہمیں معرفت است

ایں گنبد لاجوردی و زریں طشت   بسیار بگشت است و دگر خواہد گشت

یک چند ز اقتضاء دوران قضا   ۳۷ با ہر چہ دلیراں رسیدیم و گذشت

یک جرعہ مے ز ملک کاؤس بہ است   وز تخت قباد و ملکت طوس بہ است

ہر نالہ کہ رندے بسحرگاہ زند   ۳۸ از طاعت زاہدان سالوس بہ است

ساقی! قدحے کہ کار عالم نفسے ست   گر شادی از و یک نفس آں نیز بسے ست

خوش باش ز ہر چہ پیش آید ز جہاں   ۳۹ ہرگز نشود چناں کہ دلخواہ کسے ست

از منزل کفر تا بدیں یک نفس است   وز عالم شک تا بہ یقیں یک نفس است

ایں یک نفس عزیز را خوش می دار   ۴۰ کز حاصل عمر ما ہمیں یک نفس است

آں لعل گراں بہا ز کانے دگر است   واں در یگانہ از نشانے دگر است

اندیشۂ این و آں خیال من و تست   ۴۱ افسانۂ عشق را زبانے دگر است

اے دل! چو زمانہ می کند غمناکت   ناگہ برود ز تن روان پاکت

زہرست غم جہاں و مے تریاکت   ۴۲ تریاک خوری ز زہر نبود باکت

چوں مردن تو مردن یکبارگی است   یکبار بمیر ایں چہ بیچارگی است

خونے و نجاستے و مشتے رگ و پوست   ۴۳ در کار نبود ایں چہ غم خوارگی است!

ہش دار کہ روزگار شور انگیز است   ۴۴ ایمن منشیں کہ تیغ دوراں تیز است

در کام تو گر زمانه لوزینه نهد — زنهار فرو مبر که زهر آمیز است

۴۵
با دشمن و دوست فعل نیکو نیکوست — باید که کند آنکه نکوییش عادت اوست
با دوست چو بد کنی شود دشمن تو — با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

۴۶
ای دل! چو نصیب تو همه خون شدنیست — احوال تو هر لحظه دگرگون شدنیست
ای جان تو درین تنم چه کار آمده‌ای — چون عاقبت کار تو بیرون شدنیست

۴۷
بتخانه و کعبه خانهٔ بندگی است — ناقوس زدن ترانهٔ بندگی است
محراب و کلیسا و تسبیح و صلیب — حقا که همه نشانهٔ بندگی است

۴۸
گل گفت به ناله‌ای مرغ [illegible] نیست — چندین ستم گلاب گر باید چیست
بلبل بزبان حال با او می‌گفت — یک روز که خندید بسالی نگریست

—— ❖ ——

CALL No. { ۸۹۱۶۵۰۷ / ۱۱ ﮒ ACC. No. ۶۹۳۸

AUTHOR

TITLE ہائی اسکول آزمائش کورس فارسی

۸۹۱۶۵۰۷

ﮒ ۶۹۳۸ ہائی اسکول آزمائش کورس فارسی

Date	No.	Date	No.

MAULANA AZAD LIBRARY
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES:—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over - due.